

श्रीमल्ललितामहात्रिपुरसुन्दर्यै
ललितालालितेन समर्पिते

ख्यातिवादः

श्री शङ्करचैतन्यभारतीविरचितः

ग्रन्थकृतैव संशोधितः

THE
KHYĀTI-VĀDA
by
SĀṆKARA CHAITANYA BHĀRATĪ

Edited by
SĀṆKARA CHAITANYA BHĀRATĪ
with a foreword

by
M. M. Pt. Gopinath Kaviraj

1935.

विषय

पृष्ठ

मङ्गलम्	१
विप्रतिपत्त्युपयोगः	२
साकारं ख्यातिविप्रपत्तिः	३
असत्संसर्गं ख्यातिविप्रतिपत्तिः	४
सर्वासत्ख्यातिविप्रतिपत्तिः	५
सत्ख्यातिविप्रतिपत्तिः	६
अख्यात्यन्यथाख्याति विप्रतिपत्तिः	७
अनिर्वाच्यख्यातिविप्रतिपत्तिः	८
अनिर्वाच्यख्यातिविपत्तिरन्यन्तरम्	९
सदसत्ख्यातिविप्रतिपत्तिः	१०
साकारख्यातिनिरूपणम्	११
साकारख्याति स्वरूपम्	१२
असत्संसर्गख्यात्युपपादनम्	१३
भट्टजैनविज्ञानभिन्नमिमतं ख्यातिविवेचनम्	१४
असत्संसर्गख्यातिस्वरूपम्	१५
सर्वासत्ख्यातिनिरूपणम्	१६
सर्वासत्ख्याति निरासः	१७
अख्यात्युपपादनम्	१८
अख्यातिनिरासोऽन्यथाख्यात्युपपत्तिश्च	१९
अन्यथाख्यातिनिरासोऽनिर्वाच्यख्यात्युपपादनं च	२०
अनिर्वाच्यख्यातिप्रक्रियानिरूपणोपक्रमः	२१
अनिर्वाच्यख्यातौ गौरवोद्धारः	२२
श्रीनिम्बार्कवल्लभमाध्वादिसंमतख्यातिनिरूपणम्	२३
श्रीरामानुजाभिमतख्यातिस्वरूपम्	२४
उपसंहारः	२५

स्वा० यथनाथपुरा

Swami Divya Chakranya

ॐ नमः परमात्मने ।

S. R. R. Math

ख्यातिवादः

D/58

आकृतिं या निराकृत्य सच्चिदानन्दशब्दभाक् । या कृतिं-जातिं-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमात्रोपलक्षणमिदं ,
सद्वचोभ्योऽधिगन्तव्या तां परां समुपास्महे ॥ १ ॥ निराकृत्य-त्यक्त्वा , सच्चिदानन्दोऽधिगन्तव्या-लक्षणा ,
साच्चिदानन्दशब्दभाक्-तल्लक्षणावली , तां परां
समुपास्महे ।
सादरं तं नमस्कुर्ये विश्वरूपं तु भारतीणि । यस्य पादाम्बुजेषु-पदकमलेषु समन्ततः-सर्वतः शिष्या-
लयाः-शिष्याशरणशुभाः आसन् , तं विश्वरूपं-तन्नामानं
पादाम्बुजेषु यस्यासन् शिष्यालयः समन्ततः ॥ २ ॥ सर्वरूपं वा भारती-तन्नामानं सस्त्वतीं वा
तु-साध्वं नमस्कुर्ये ।
ख्याताववापि यदपीह भयात्र किञ्चित्
सन्दृश्यते मुनिपुणं परिगृह्य सारम् ।
ज्ञानं रिरक्षिषति चेदनुमीर्दनीयः
कृत्यैतया सृकृतिभिः प्रकृतिं स्मरद्भिः ॥ ३ ॥
हेत्वात्मनाऽस्तु नवनीतमथापि नोत्तमं
कार्यात्मना जनयितुं नाहं वत्यते न ।
मूर्त्तिनामुपेत्य कलशो जनिमेतुं लोके,
तां नैव वाञ्छति जनो जलहर्तकामः ॥ ४ ॥
मोयामालम्ब्य नृत्यच्छ्रुतिशिखरशतैर्ज्ञाप्यमानं परं यत्,
योगारूढैर्मुनीन्द्रैः परिहृतविषयैः काम्यमानं विमुक्त्यै ।
चित्तं चेतं च बुद्ध्यद्विगतमलिनिमाभासमानं वृद्धं,
गोभिर्गोपैश्च नित्यं वलयितमपि न द्वैतमालम्बते यत् ॥ ५ ॥
प्रत्यहं तन्ममस्कुर्ये शङ्करचेतनो मुनिः ।
भारतीपदमालम्ब्य भारतीदययाचितः ॥ ६ ॥
शास्त्रविस्तृतकान्तारे परिक्राम्यति यः सदा ।
मोदमानो विनोदाय लेखनीमुदतिष्ठिपत् ॥ ७ ॥

अनिरुत्त्वम्,
तत्र विप्रतिपत्तिः,
विप्रतिपत्तिविचारज्ञत्वं,
अनुभवव्यवहाराद्य-
मुक्कलत्वं विचार-
स्य युक्त-
त्वं लक्ष-
णस्य च

विप्रतिपत्तिजन्यत्वं शेषस्य
विचारज्ञत्वं
न्यायविचारद्वारा न्यायार्थः,
विचारफलत्वात् न्यायार्थः अथवा
न्यायो विचारस्तस्याङ्गम्।

अनुसूयेतैवेत्यन्तराः।

असिद्धपृष्ठ-
गामिनी

अनिर्वचनीयख्यातिरिप-
क्षाणामयुक्तत्वप्रतिज्ञा,
विप्रतिपत्तेश्चापि
निश्चयः सज्जनैः
सुशक्यः

बाह्याबाह्यदर्शनानि

वेदान्तमिन्नवाक्यत्वे तेषां

इह तावद्भ्रान्तिर्न कस्य जायते, "स्थानौ मम चौरपतीतिः
समजनि" इत्याऽऽभारदारैभ्योऽनुभवात्। तथापि परीक्षकैस्तत्र
विप्रतिपद्यमानैर्लोकव्यवहारमनुसन्धानैः सा विविधमुपपाद्यते। अत्र
च तेषां विप्रतिपत्तिः संशोतिजननीभूयमनुभूय विचाराङ्ग-
भावमश्नुते। विचारविनिर्वच्यता हि संशोतिः विप्रतिपत्तिं विना न
निर्वहतीत्यत्र विचाररश्मिभूमननुवर्तमानापि विप्रतिपत्तिः तदुत्पादनमेव
न्यायाङ्गमिति स्थितिः। तत्र च "सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं
परीक्षकैः। न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणैर्न निवर्तनमिति" नीति-
मनुसरता इत्येवमवानुसूय सर्वमपि निर्वक्तुमर्हम्, येन सिद्धमन्वा-
नुसूयेतः नो त्रैसावर्जनीनमनुभवमन्यथा कुर्वता लक्षणादि-
निर्माणेन स्वानभिज्ञतामवद्योतयता वादिना पराजितेन किमिति-
न भाव्यम्। एवं निर्वक्तुमर्हतां हि स्वबुद्धिमध्यासीनेन येन
केनापि लक्षणाभासेनानुभूतिमेवान्यथयतीति विद्वज्जनैरुपेक्षणी-
यतामेवापद्यते।

तत्र चानिर्वचनीयख्यातिवर्ज-तत्तत्ख्यातिं निरुच्य व्यवहृति-
सिद्धमपहृवते 'वादिन' इति व्यक्तीकरिष्यते। एतादृशविषयेषु
विप्रतिपत्तिषु बह्विषु जागरूकास्वपि "सतां हि सन्देहपदेषु
वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः" इति भाणतिमालम्बमानैः
किन्नाम यन्न निर्णेतुं पार्यते इति, प्रतिपत्त्रा मोदमानैर्नैव भाव्यम्,
न तु दूयमानमानसेन।

अपि च, शोङ्करेषु जीवित्सु तार्किकादयः प्रतिभूता जीवितुमेव
नोत्सहन्ते। सर्वेषामपि बाह्याबाह्यदर्शनानां वेदान्तोत्सङ्गमनासाद्य
न निर्वाहः। समुल्लसन्तु तानि वेदान्तैकवाक्यतामापद्य नाम,
न निवारयामः; नो चेत्स्वएडनदुर्गतिपूरैः प्लावनीयानीति, न
मनोदक्थोरवकाशोऽपीति। तत्र विप्रतिपत्तयः "जायति हि
प्रकारेषु विवादानु धर्मिणि। प्रकारे सन्दिहानोऽपि संशेते, नहि

तु शक्तिगतत्वेन भासमानो रजतत्वादिज्ञानवृत्तिरिति पक्षः। ॥ शक्तिगतत्वेन भासमानो रजत-
त्वादिज्ञानवृत्तिरिति पक्षः। ॥ समवायस्यास्तीति तदवच्छिन्नवृत्तित्वस्यापि सादृश्यं तथात्व-
मिदं विधीयते।

व्यातिबाधः

३

साकारख्यातौ
प्रथमविप्रतिपत्तिः

1. धर्मिणि ॥ धर्मप्रकारको न सन्देह इत्यर्थः।

① प्रथमा साकारख्यातौ शक्तिगतत्वेन भासमानो रजतत्वादिज्ञा-

नवृत्तिर्नवा-

विज्ञानमेव तत्तदाकारेण प्रथते-इति ब्रवाणस्य योगा-

5. चारस्य विधिकोटिः निषेधकोटिरन्येषाम्। ज्ञानवृत्तत्वं ज्ञानत्वादौ
प्रसिद्धम्, तदभावश्च बाह्यत्वे। यद्यपि बाह्यत्वं भ्राम्यतः बाह्यत्व-
मपि ज्ञानाकारः, तथापि, वस्तुस्थितिमनुबध्योभयत्र मते बाह्यत्वं
न ज्ञानधर्मः, किन्तु अन्तरत्वमेवोक्तं बाध्यम्। बाह्यत्वं भासमानमपि
अलीकं, न ज्ञानाकार-इति हि बौद्धा मन्यन्ते।

10. (ननु विधिकोटौ सिद्धसाधनम्) विषयतासम्बन्धस्य वृत्ति-

नियामकत्वपक्षे तेन सम्बन्धेन रजतत्वस्य ज्ञाने वृत्तिताया नैया-

यिकैरभ्युपगमनीयत्वात्। एवं, कालिकादिनाऽपि तद्विध्यम्। समवा-

यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितासाध्यता तु न शङ्कास्पदमेव, बौद्धानां

समवायस्य शाश्वतज्ञायमाणत्वात्। तथा च, बाधः। एवं, घटज्ञाने

15. रजतत्वस्य वृत्तेर्बाधः। अपुरोवृत्तिशक्तिगतत्वेनाभासमानत्वाच्च, पक्षा-

प्रसिद्धिः। देवदत्तीयभ्रमीयरजतत्वस्य यज्ञदत्तीयज्ञानेऽवृत्तेश्च

बाधः। प्रभाकरेण च पक्षाऽप्रसिद्ध्या प्रत्यवस्थेयम्। नो खलु

तदायं नये रजतत्वं शक्तिगतत्वेन भासते। भ्रमानभ्युपगमेनान्य-

गतधर्मस्यान्यत्राभासनात्। भगवद्रामानुजादिभिः सर्वज्ञान-

20. याधार्यवादिभिरपि शक्तिगतत्वेन रजतत्वभानमभ्युपगम्यत

एव। सर्वस्य सर्वात्मकत्वेन, त्रिवृत्करणश्रुत्या शुक्तावपि रजतत्वस्य

रजतावयवसत्त्वप्रयुक्तं सत्त्वमस्त्येवेति, न तेषाम्मते तु पक्षा-

प्रसिद्धिः शक्यशङ्केति श्येयम्।

एवं निषेधकोटावपि विषयितादिना वृत्तेः सत्त्वाबाधः।

25. समवायेन वृत्तित्वाभावसाधने, अन्तरम्; परेषां प्रतियोग्य-

प्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिश्च स्यात्। पुरुषान्तरीयज्ञानमादाय-

न हि पुरुषान्तरीयज्ञाने रजतत्वादिस्तिष्ठति केना-
पि सम्बन्धेनेति सिद्धसाधनमन्तररूपं, स्वेष्टस्य
रजतभ्रमे रजतत्वाद्यवृत्तित्वस्यासाधनात्।

संशयकोटिद्वये
दोषप्रदर्शनम्

विधिकोटौ दोषाः

रजतभ्रमेणोत्पन्नानि
काचित्कोटिद्वयेन
अन्तरविषयकज्ञाने
शक्तिगतत्वेन भासमानस्य
रजतत्वादिरप्रसिद्धिः

निषेधकोटिबाधः

निषेधकोटौ दोषाः

समवायेन
रजतत्वस्य ज्ञाने वृत्तित्वस्या-
प्रसिद्ध्या

ॐ तन्मत् भूमानभ्युपगमात् न शक्तिगतत्वेन आप्तमानो रजतत्वादिः - इति पक्षः सम्भवति ॥
 भूमयैवैकधर्मस्यैतन्न भानप्रयोजकत्वात् ॥ २ ॥ साध्यस्य - यजदतीयजनावु सित्वस्य, पक्षे-देवदे-
 तीयभूमयोरजतत्वे ॥ ३ ॥ विषयतासम्बन्धेनापि पुरुषान्तरीयभूमविषयस्य पुरुषान्तरीयजज्ञिसत्त्वात् ॥
 ४ ॥ सम्वायेनोक्तपुस्तिका न साध्यत इति द्वितीयदोषपरिहारः ॥ ५ ॥ इति तृतीयचतुर्थदोषपरिहारः ॥ ६ ॥ इति
 पञ्चमदोषपरिहारः ॥ ४ ॥

इयातिवादः

रजतत्वेन रजतभूमावृत्ति-
 तत्त्वः

अपुरोवर्तिशुक्तो रजतत्वा-
 देवमानात्, शक्तिगतत्वेन
 भासमानो रजतत्वादिः - इति
 पक्षः पुत्राप्रसिद्धः ॥

इति नैयायिकं
 प्रति विप्रतिपत्तिपरि-
 स्कारः

इति प्राभाकरं
 प्रति विप्रतिपत्तिपरि-
 स्कारः

सिद्धसाधनमर्थान्तरास्त्येव; अन्यथाख्यात्यादिसिद्धिं विनापि
 साध्यस्य पक्ष उपसंहृतं शक्यत्वाद् । एवमुन्यविषयकज्ञानमादा-
 यापि उक्तदोषद्वयं बोध्यम् । प्रभाकरेण च पूर्वाभिहितदिशा पक्षा-
 प्रसिद्धिरुद्धावनीयैवेति चेद् । अथ विप्रतिपत्तिपरिस्कारः
 मैवम् । विषयतादिसम्बन्धानां वृत्त्यनियामकत्वाज्जन्य-
 मात्रस्य च कालोपाधित्वाभावात् प्रथमाभिहितो दोषः । नहि
 सन्ति स्वारसिकाः प्रत्ययाः, यैः पुरवन्तो वयं विषयतादिस-
 वृत्तिनियामकत्वमातिष्ठेमहि । अभ्युपेत्य परं समादध्मः । तत्प-
 रुषीयतद्भ्रमीयशुक्तिनिष्ठपुरोवर्तित्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्र-
 कारताश्रयो रजतत्वादिः तत्पुरुषीयतज्ज्ञानतादात्म्यापन्नो
 न वा । विधिकोऽङ्गानि प्रसिद्धा । तादात्म्यसम्बन्धस्याभेदाभि-
 क्तस्यानभ्युपगतावपि नैयायिकातिरिक्तैः, ज्ञानात्मकत्वं तु ना-
 प्रसिद्धम् । तत्पुरुषीयत्वादिनिवेशान् पुरुषभेदनिबन्धनो ज्ञानभेद-
 निबन्धनश्च दोषोऽपाहारिः । एकदा च न द्वाभ्यां विवादः इति
 सम्प्रदायात् नैयायिकादिना विचारप्रसङ्गे उक्ता सरणिः । प्रभाकरेण
 सह कथासंगरे तु तत्पुरुषीयतत्प्रवृत्ति- (पुरोवर्तिशुक्तिविशेष्य-
 कप्रवृत्ति) - जनकज्ञानविषयरजतत्वं तादृशज्ञानात्मकं न वेति -
 विप्रतिपाद्यम् । मा नाम तुम्बि भ्रान्त्या प्रभाकरः । भेदागृहीतिं तु
 प्रवृत्तिजननीपदे सोऽभ्यविश्रदेव । तथा च, निपेधकोटिरपि न
 पूर्वाभिहितदूषणालिङ्गिता । ज्ञानभेदस्यैव तत्र साध्यत्वात् ।
 न तु ज्ञानवृत्तित्वस्य

२. अथ असत्संसर्गख्यातिविप्रतिपत्तिः ।

‘असत्ख्यातिर्द्विधा, ‘केचित्- संसर्गंशे एवासत्त्वं प्रतिपेदिरे
 अपरांशे सत्त्वमेव; ‘माध्यमिकास्तु- सर्वांशे एवासत्त्वमुन्वमिन्वत ।
 तत्र पूर्वस्यां विप्रतिपत्तिः, असत्तादात्म्यविषयकमिदं रजतमिति-
 ज्ञानं स्वातिरिक्तप्रमेयालम्बनं, न वा । अत्र विधिरसत्संसर्गख्याति-
 विप्रतिपत्तिः

असत्संसर्गख्यातौ

ख्यातिवादः

५

मभ्युपगच्छतः, निषेधश्च विज्ञानवादिनः । ^{पक्षभूतज्ञानविशेषणे} ननु पक्षे तादात्म्ये-
^{विशेषणं} ऽसत्त्वं, किमात्मकं प्रावेशि। ^{अलीकत्वं रूपस्यैवा} अलीकत्वात्मकं तु न निवेश्यम् ।
असत्संसर्गस्यातिवादिना ^{विज्ञानवादिना - योगाचार्येण} तादृशस्य वासत्त्वस्य भानस्वीकारेऽपि,
वहिष्ट्वातिरिक्तस्य ^{विज्ञानवादिना - योगाचार्येण} ज्ञानाकारतामतालम्बिना ^{तादात्म्यस्य अमे आत्ममानस्य} तादात्म्यस्य
 ज्ञानाकारत्वमुपगन्तव्यम्, न त्वलीकत्वज्ञानाकारस्यापि चालीकत्वे
 बहिष्ट्वाबहिष्ट्योरलीकत्वानलीकत्वकृतो विशेषः स्वदर्शनसिद्धो
 वाधेत, असत्स्यातिपर्यवसायिता च न शक्यत्रारणा भवेत्,
 पक्षतावच्छेदकैक्यं चोभाभ्यां वादिप्रतिवादिभ्यामनुरोद्धव्य-
 मेवेति असत्संसर्गभानं भणता च ज्ञानाकारतानङ्गीकाराद् न
 तादृशेण परिभाषितमप्यसत्त्वं निवेशार्हम् इति चेत्,

अलीकत्वमेवासत्त्वं निवेश्यम् । तच्च विज्ञानवादिना
 यथेदन्त्वे बहिष्ट्वे च प्रतीयमानेऽपि स्वीकृतं ज्ञाने इदन्तायाः
 बहिष्ट्वस्य वाऽभावात्तथा तुल्ययुक्त्या ज्ञाने इदन्तादात्म्यस्या-
 प्यभावात् ज्ञाने इदन्तादात्म्यमलीकमेवाभ्युपगमनीयम् । तथाचा
 सत्तादात्म्यविषयकं पक्षीभूतं ज्ञानमुभयोः प्रसिद्धमिति न दोषः ।
 अलीकत्वं च केवलान्वयत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे सति उत्पत्त्या-
 दिशून्यत्वं, सत्यन्तस्य वेदान्तिनां घटादिसाधारण्यात् विशेष्य-
 दलम्, तावन्मात्रोक्तौ तेषां ब्रह्मण्यतिव्याप्तिरतो विशेषणदलम्,
 तैर्नैयायिकैरिव विभावपि केवलान्वयत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं
 नाभ्युपागमि, ब्रह्मभिन्नत्वे सतीति तु लघीयः, तथापि नैयायिकानां
 गगनादिष्वतिव्याप्तिः; अतो गुणानाश्रयत्वे सति अभावेत्वा
 नाश्रयत्वमपि देयम्, तेनाश्रयनाशजन्याश्रितत्वं सेऽपि नातिव्याप्तिः ।

नित्यद्रव्यभिन्नत्वे सति आश्रयनाशजन्यध्वंसभिन्नत्वं
 प्रतियोगिनि विशेषणं यद्यपि दीयेत, नित्यद्रव्याभावस्य
 केवलान्वयित्वेन सत्यन्तेन तत्प्रतियोगिनो नित्यस्य व्यावर्तनात्;
 तथापि बौद्धानां नित्यस्यैवाप्रसिद्ध्या तद्धितं विशेषणमप्रसिद्धं

स्यादिति । नैयायिकाद्यभिमतनित्यभिन्नत्वे सतीत्येवं तु दातुं शक्यते ॥

यस्तुतस्तु गगनादीनां केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं न युक्तिसहम् । तदन्तरेण कस्याश्चिदनुपपत्तेरभावात्, इह गगनं नास्तीत्यप्रतीतिश्च; गगनादि तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगि, वृत्ति-
नियामकसंयोगाप्रतियोगित्वादित्याद्यनुमानानामनुकूलतर्कविधुर-
तयाऽसाधकत्वादिति केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे स-
त्युत्पत्त्यादिशून्यत्वमेवातीकत्वमवद्याचुम्बितम् । विज्ञानवा-
दिनाऽसत्संसर्गभानवादिना च सत्त्वेन यदभ्युपगतं तद्विन्नत्वे-
नानुगम्यार्थक्रियाकारित्वशून्यत्वरूपेण वा पक्षेऽसत्त्वं शक्य
प्रवेशमिति बोध्यम् । स्वशब्दस्य समभिव्याहृतपरत्वाच्च पक्षी-
भूतज्ञानातिरिक्तं स्वपदेनादाय विधिकोटौ सिद्धसाधनं योगाचा-
रेण निषेधकोटौ बाधश्च न दातुं पार्यते ।

व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्वप्रतियोगिकभेदं स्वस्मिन्ना-
दाय विधिकोटौ सिद्धसाधनम्, निषेधे च बाधः सम्भाव्यते
इति व्यासज्यवृत्त्यनवच्छिन्नत्वं तद्व्यक्तित्वपर्याप्ताच्छेदकताक-
प्रतियोगिताकत्वं वा भेदे निवेश्यम्, तथा च केवलान्वय्यत्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वविशिष्टोत्पत्त्यादिशून्यतादात्म्यविषयताकमिदं रज-
तमितिज्ञानं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नस्वप्रतियोगिताकभेद-
विशिष्टप्रमेयविषयताकं नवेति फलितम्, प्रभाकरमते च
तादात्म्यानवगाहनात् न तेन सहैषा विप्रतिपत्तिरिति बोध्यम्
पक्षीभूतज्ञानातिरिक्तप्रमेयालम्बनत्वं अन्यस्मिन्ज्ञाने प्रसिद्धम् ।
निषेधश्चानालम्बने बहिःपृष्ठादौ प्रसिद्ध इति ।

अथ सर्वासत्ख्यातिविप्रतिपत्तिः ।

सर्वांशेऽसत्त्वस्वीकर्तुं विप्रतिपत्तिस्तु-इदं रजतमिति-ज्ञान-

५ सर्वासत्ख्यातौ विप्रतिपत्तिः

मसन्मात्रविषयकं नवेति। विधिनिषेधौ शशशृङ्गादिज्ञानश्रुति-
ज्ञानयोः प्रसिद्धौ इति कश्चिन् तत्र विकल्पवृत्तेः सर्वैरनङ्गीकारात्
शशशृङ्गादिज्ञानस्य संसर्गात् एवासद्विषयकत्वस्य वक्तुंशक्य-
त्वान्, माध्यमिकनये श्रुतिज्ञानस्याप्यसद्विषयकत्वाच्च । असत्त्वं
ज्ञानविषयतासमनियतं नवेति नु ज्यायः ज्ञानविषयतायामभिधेय-
त्वादौ च विधेः, यदत्वादौ च निषेधस्य प्रसिद्धेः ।

अथ सन्त्यानिविप्रतिपत्तिः ।

भ्रमस्य सन्मात्रविषयकत्वमप्ये भ्रमविषयत्वं प्रमाविषयत्व-
व्याप्यं नवेति । यन्स्वचिन् प्रमितं तदेवान्यत्र भ्रांतिविषयतया
भासते इति सन्मात्रविषयतावादिनः । भावो यदत्वादौ, अभावश्च
गगनादौ प्रसिद्धः, गगनस्यावृत्तेः सामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्य-
नाश्रितत्वात् गगनादेरपि जनिमुपगन्तुणामतएव तेषां वृत्तिमत्त्वं
स्वीकुर्वतां ब्रह्मवादिनां मते गगनादेर्व्याप्तिमत्त्वसम्भवेऽपि शश-
शृङ्गादौ निषेधप्रसिद्धिर्मेन्तव्या, भ्रमस्य चासम्भादिप्रवृत्तिजन-
कज्ञानत्वेन निवेशेऽस्याः विप्रतिपत्तेः प्राभाकरेण सह विवादे-
न्युपयोगः ।

अथाल्यान्यन्यथाव्यातिविप्रतिपत्तिः ।

प्रभाकरः ^{ताद्विच्छिद्रोऽपि} अख्यात्यन्यथाव्यातिवादिनो विवादे, “ज्ञानत्वं विशेष्या-
वृत्तिप्रकारकवृत्तिर्नवा” ^{प्रमाणम्} । शुक्तौ रजतत्वं समवायेन, रजतं वा ता
दात्म्येनावर्तमानमपि प्रकारतया भासते-इत्यन्यथाख्याति-
वादिनो नैयायिका भट्टादयश्च विधिकोटिमात्मन्ते; निषेधस्तु
प्राभाकरैः सर्वप्रत्ययवाधार्थवादिभिः - भगवद्रामानुजादिभि-
श्चाश्रीयते । तत्र भावो ^{विशेष्यावृत्तिप्रकारकवृत्तिर्नवा} भट्टादय इत्यन्यायां प्राभाकरेणापि विशेष्या-
वृत्तिप्रकारताकत्वेनोपगतायामिच्छायां ^{विधिकोटिमात्मन्ते} निष्फलप्रवृत्तिजनन्या
वर्तमाने इच्छात्वे प्रसिद्धः ॥; अभावस्तु प्रमात्वे इति विवेकः । <sup>रजतेच्छाज्यश्रुति-
जायप्रवृत्तिजनन्या</sup>

विशेष्यावृत्तिप्रकारकावृत्तिर्नवा

प्रकाराणामवृत्तित्वसिद्धिमादायार्थान्तरं मा भूदतः प्रकारेषु वृत्ति-
मत्त्वविशेषणं प्रक्षेप्यम् ।

विशेषतोऽपि—

रजतेच्छाजन्यशुक्तिविषयकप्रवृत्तिजनकं रजतज्ञानं शुक्ति-
विषयकं न वा ।

तादृशं पुरोवर्तिविशेष्यकं ज्ञानं रजतत्वप्रकारकं न वा ।
पुरोवर्तिविषयकरजतविषयकज्ञानयोः प्रभाकरेण पृथक्तया
स्वीकृतयोः प्रत्येकं भिन्नत्वेनागृहीतयोः प्रवर्तकयोः ^{मद्विषय} पुरोवर्तिविष-
यकं न रजतत्वप्रकारकं, ^{यत्} रजतविषयकं च ^{तत्} शुक्तिविषयकमिति
निषेधः प्राभाकरेण । विधिरनु नैयायिकादीनाम् तैः पुरोवर्तिरज-
तविषयकैकज्ञानाभ्युपगमात् । ततश्च, रजतज्ञाने शुक्तिविषयकत्वसि-
द्धिरनुभवैक्ये पर्यवस्यति । एवं शुक्तिज्ञाने रजतविषयकत्वसिद्धिरपि ।

मधमायां विमतौ तादृशप्रवृत्तिजनकं ज्ञानं प्रभाकरमते
स्मृतिः, नैयायिकादिमते च विशिष्टानुभवः । तथा च, स्मृतेः
पक्षत्वे नैयायिकादेर्विधिः विशिष्टानुभवस्य ^{पक्षत्वे} गुरुणाऽऽ-
श्रूयसिद्धिरुद्भाष्येति-विकल्पमनैः यद्यपि दोषोन्मेषस्तथाप्यवधार्य
तादृशविकल्पकल्पनामुभयमतसाधारणेन तादृशरजतज्ञानत्वेन
पक्षतेति-न दोषः ।

द्वितीयस्यां विमतौ तु न तादृशशङ्काकलङ्कः उभयैः पुरो-
वर्तिविषयकानुभूतेरेवोपगमात् । युक्तं च मतद्वयसाधारण्येन
पक्षत्वं नोचेत् निर्वहः पर्वतः पक्षः, सवह्विर्वा, आद्ये, बाधोऽपरत्र
सिद्धसाधनमिति-पक्षतोच्चेदादनुमितिमात्रोच्चेदः कथमुच्चेद्यः ।

अथानिर्वाच्यख्यातिविप्रतिपत्तिः ।

अनिर्वचनीयख्यातौ—ख्यातिनिरुक्तयो दुष्टतानियामक-
सम्बन्धावच्छिन्नदोषत्वावच्छिन्नाभाववत्यो, नवा ।

अत्र 'ख्यातिशब्देन सर्वाः ख्यातयो ग्रहीतुं' शक्यन्ते ॥
 अख्यातेरपि परीक्षकेषु ख्यातित्वेन व्यवहारात् ॥ परन्तु, एकदैक-
 नैव सह विवादात् विमतेः विशेषे एव पर्यवसानं ॥ अन्यथा-ख्याति-
 निर्वचनं दोषत्वावच्छिन्नाभाववन्नवेति-रीत्या ॥ तथाचास्तु अख्याते-
 र्बहिर्भावो न काचित्कतिः । अत्र विधिर्वेदान्तिभिन्नस्य, निषेधश्च
 वेदान्तिनः । यत्किञ्चिद्दोषाभावस्य वेदान्तिनाऽपि उररीकारात्,
 सामान्याभावनिवेशो विहितः । (ननु सामान्यविमतौ अनिर्वच-
 नीयख्यातेरपि पक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्, तत्र निषेधकोटौ ^{वेदान्तिपक्षे वेदान्तिना}
 दापवत्तासाधने, कथन्नौपनिषदस्य सिद्धान्तहान्या निग्रह इति ^{आलोचनायावत्त्वसाधने}
 चेत् ॥ चिदतिरिक्तस्य सर्वस्यापि अनिर्वाच्यतामुपगतवत्तस्या-
 निर्वाच्यख्यातेरपि अनिर्वाच्यत्वादेवोक्तदोषानवकाशात् । न
 चैवमपि विधिवादिनोऽनिर्वाच्यख्यातिमनभ्युपयतः पक्षताव-
 च्छेदकालिङ्गितायां तस्यां ^{अनिर्वाच्यतायावत्ता} दापत्वावच्छिन्नाभावसाधनेन परमता-
 नुमतिनिगृहीतिसंश्लेषः किमिति नेत्यभिधातव्यम् ॥ अतोऽपि
 दाषात्, विशेषे पर्यवसानस्यैव भणितत्वात् ।

वस्तुतस्तु-नेयं शङ्काऽपि समुन्मिषति ॥ प्रौढिवादमालम्ब्य ^{परमताप्रत्यक्षीक्षणाय परमतादीदृशं प्रतिपादयः}
 सर्वस्यापि ख्यातिजातस्य दोषवैधुर्यं साधयतो वेदान्तिमतानुमति-
 प्रसक्त्यभावात् ॥ नो खलु ते तस्यां-(अनिर्वाच्यख्यातौ)दोषराहित्यं
 जगुः, अनिर्वाच्यत्वादेव तस्या अपि । विधिप्रसिद्धिः परस्मिन्
 ब्रह्मणि, निषेधप्रसिद्धिश्चोभयवासिसम्पत्ते करिमश्चिद्वृत्ते तत्रणे
 इति । अन्यसम्बन्धेन दोषाभावमादाय ^{प्रसक्तस्य दोषस्य निवृत्त्यै} दाषनिवृत्त्यै सम्बन्ध-
 विशेषो निवेशितः ।

विमतं ज्ञानं मुख्यविशेष्यातिरिक्तांशे निरुक्तिविषयताव-
 द्विषयकं, न वा ।

कस्य का कोटिरिति पूर्ववद् ॥ यद्यपि-वाङ्मनसागोचरे
 परस्यां चितौ निरुक्तिविषयताया असम्भवात् तज्ज्ञाने विधिर्न

प्रसिद्धिर्हति, तथापि शून्यवादापत्तिभिर्या स्वतःसिद्धत्वादिना
तस्या अपि निर्वाच्यत्वेनाभ्युपगमात्, रज्जुसर्पः सन्निति ज्ञानमादाय
तत्रैव प्रसिद्धिर्बोद्धव्या। असत्त्वेन निर्वाच्यत्वेन असत्त्वप्रकारकनिरु-
क्तिविशेष्यत्वेनाभ्युपगते तुच्छेऽपि प्रसिद्धिः सुलभा, विमतज्ञान-
विषये सत्त्वप्रकारकनिरुक्तिविषयताऽभावमभ्युपगच्छता सह वि-
वादे ऽसत्त्वप्रकारकनिरुक्तिविषयतावद्विषयकत्वाभावमात्रं साध्यं;

असत्त्वप्रकारकनिरुक्तिविषयतावद्विषयकत्वाभावं स्वीकुर्वता
च सह विवादे सत्त्वप्रकारकनिरुक्तिविषयतावद्विषयकत्वाभाव-
मात्रं साध्यं, तावदेव वेदान्तिनोऽभीष्टसिद्धेः, तथा च
निषेधप्रसिद्धिरपि न दुर्लभा, पूर्वस्मिन्साध्ये शून्यतादिज्ञाने
ब्रह्मज्ञाने च मतभेदेन साध्यप्रसिद्धिः, बौद्धैरपि शून्यतायाः
पारमार्थिकत्वाभ्युपगमात् तस्या असत्त्वप्रकारकनिरुक्ति-
विषयत्वाभावात्। उत्तरस्मिन् साध्ये तु तुच्छज्ञाने प्रसिद्धि-
र्बोद्धव्या, नर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इति नियते-
र्जागरूकत्वेऽपि वेदान्तिना विशेष्यांशस्वेदमादेरपि अनिर्वाच्य-
त्वाभ्युपगमात् विधौ सिद्धसाधनं नापि निषेधे बाधः।

ननु “सर्वप्रत्ययवेद्येऽस्मिन् ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते” इति भणिति-
मुल्लासयता श्रुत्यन्तानुसारिणा कथं नाम न विधौ सिद्धसाधनं
देयम्, निषेधे च कथं न बाधो, निर्वाच्यब्रह्मणो विषय-
त्वात् इति चेन्मैवम्, सर्वस्मिन्नंशे निरुक्तिविषयविषयकत्वस्य
विधौ, तदभावस्य चापरकोटौ साधने उक्तशङ्काकलङ्का-
प्रसरादिति।

एवं विप्रतिपत्त्यन्तरम्

देवदत्ताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं देवदत्तासंवादिप्रवृत्ति-
जनकज्ञाननिष्ठविषयितानिरूपितमुख्यविशेष्यताऽनिरूपितप्रकार-
ज्ञाश्रयवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगि न वा। “प्रतीतिमात्रजीवनं

शुक्तौ भासमानं रजतादि न ज्ञानात्पूर्वं कापि वर्तते किन्तु ज्ञात-
सत्ताकमेवेति वदतां वेदान्तिनां विधिः निषेधश्च तदतिरिक्तानाम् ।

अत्र यद्यपि 'अज्ञातत्वं' किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि
न वेत्युक्तौ, अज्ञातत्वाभावो-ज्ञातत्वं- भूतकालिकज्ञानविषयत्वम् ।
तस्य च भूयस्मि विषयेषु सर्वमते सत्वेऽपि न सिद्धसाधनं, भाव-
रूपाज्ञानस्य साधनात्, तद्विषयत्वाभावस्य च वेदान्त्यतिरिक्तेन
केनापि भूमविषयेषु रजतादिषु अस्वीकारात् । सुखादावपि न सिद्ध-
साधनं, नैयायिकादिभिस्तेषां मानसप्रत्यक्षाभ्युपगमात्, प्रत्यक्षं प्रति
विषयस्य कारणत्वात्, पूर्वं सत्ताया अवश्यमभ्युपगन्तव्यतया ज्ञात-
तया तेषां सत्त्वावश्यमभावात् । तथाप्यतावता वेदान्तिनां न किमपि
अभिलषितं सिध्यति । ब्रह्मण्येवाज्ञानविषयतायास्तेनाज्ञाकारात्,
अन्यत्र सत्त्वं तदभावस्य तन्मते सत्त्वेन प्रातीतिक एव ज्ञातसत्ता-
कत्वस्य विश्रान्तेरज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं पञ्जितम् । तस्य च
व्यावहारिक एव सत्त्वात्, तदत्यन्ताभावः प्रातीतिके सिद्ध्यन्
वेदान्त्यभिलषितं पूरयितुं चेष्टते, तथापि न पूरयति । असत्तश्चि-
दनवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नचित्तौ अज्ञातताया असत्त्वेनासतोऽज्ञा-
नविषयतावच्छेदकत्वाभावात्, तत्र पक्षाभावसत्त्वेनार्थान्तरतापत्ते-
रतो भ्रमविषयस्यैवात्यन्ताभावानुयोगित्वेन निवेशावश्यकत्वाद्,
भूमविषयत्वेन च निवेशे प्रभाकरस्याप्रसिद्धेरसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन
भ्रमं निवेश्य, तद्विषयस्यात्यन्ताभावानुयोगित्वेन निवेशः ।
अन्यपुरुषीयाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वस्यान्यपुरुषीयभूमविषये
ऽभावमादायार्थान्तरता माभूदिति पक्षे साध्ये च पुरुषविशेषो न्यवेशि ।
सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति रीत्या, विशेष्यस्येदमादौ न्यायवहारि-
कत्वेन च, तदवच्छिन्नचित्ति अज्ञातत्वसत्त्वात्, तस्याज्ञानविषयता-
वच्छेदकत्वात्, भूमविषयत्वाच्च, तत्र पक्षाभावसाधने बाधात्,
तद्विषयत्वार्थविषयताश्रयेत्यनुक्त्वा प्रकारताश्रयेत्येवाचि प्रकारता-
इदमादित्या ।

या इदन्त्वेऽपि सत्त्वात्, तस्य च व्यावहारिकतयाऽज्ञानविषयताव-
च्छेदकत्वसम्भवान्मा भूद्वाधोऽतो मुख्यविशेष्यताऽनिरूपितप्रका-
रताश्रयस्यात्यन्ताभावाद्युयोगितया निवेशः। तथा च सति प्रका-
रताऽसमानाधिकरणविशेष्यताया एव मुख्यतया, इदमश्च क्वाप्य-
प्रकारत्वाद्, मुख्यविशेष्यतायास्तत्रैव वर्तमानतया, रजते विशेष्य-
ताया रजतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितायाः सत्त्वेऽपि, तादात्म्यसम्ब-
न्धावच्छिन्नेदन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया अपि सत्त्वेन,
प्रकारतासमानाधिकरणतया मुख्यत्वाभावाद्, मुख्यविशेष्यतानि-
रूपितप्रकारताया अधुनेदन्त्वे एव सत्त्वेन, मुख्यविशेष्यताऽनिरूपित-
प्रकारतायास्तत्राभावात् तद्वारणात् ।

इदं सर्वं “इत्वं रजतमिति” विशेषाकारं ज्ञानं साध्ये प्रवेश्यैव
वक्तुं शक्यते, न तु रजतमिदमिति ज्ञानं; तथा सति, रजतस्यैव
मुख्यविशेष्यताश्रयत्वेन तदनिरूपितप्रकारताया इदन्त्वे सत्त्वेन,
तत्राज्ञानविषयतातवच्छेदकत्वाभावस्यानिष्टस्य सिद्ध्यापत्त्या
बाधोर्वाऽर्थान्तरं वा भवेत् ।

(ननु प्रभाकरसङ्ग्रहोपायं नोपलभ्यमहे। असंवादिप्रवृत्ति-
जनकत्वेन सङ्गृह्यतां तदभिमतं ज्ञानं, न तु ज्ञानं विषयतानां
निरूप्यनिरूपकभावो हि सति ज्ञानैक्ये समस्ति, न तु ज्ञानद्वैते।
उररीचक्रे च तत्र ज्ञानद्वयं ग्रहणस्मृत्यात्मकं। तथा च, ज्ञानद्वयी-
मुख्यविशेष्यते इदमि रजते च वर्तते। इदन्त्वे रजतत्वे च मुख्यवि-
शेष्यतानिरूपितप्रकारते। इति मुख्यविशेष्यताऽनिरूपितप्रकारते
एव न प्रसिद्धिपथमधिरोहते इति कथमेवा विप्रतिपत्तिस्तेन सह
कथायामुपयुज्यतामिति चेद्। (मि)पयुज्यते। पूर्वाभिहितविप्रतिपत्तय
एवोपयोच्यन्ते, ज्ञानैक्यं वदद्भिः साकमेवैषां कथायां साफल्य-
मावच्यति। तथा च, भूतत्वेनैव भूमौ निवेद्यते।

(ननु वेदान्तिभिरेव ज्ञानैक्यं न स्वीक्रियते। इदमि हि मनो-

अपि
प्राभाकरवत्

वृत्तिविषयतामाचक्षते ते, ब्रुवते च रजतेऽविद्यावृत्तिविषयता-
मित्युभिहितदोषोन्मेषात् नैषा विमतिः सुधीधीपद्धतिमध्यास्त इति
चेत्प्रथमेतत् । नो खलु ते प्रभाकरैः सम्मन्वते, आरोपं समर्थयमाना
हि तेषां वाचोभङ्गयो विलसन्ति । ज्ञानद्वयीमालम्बमाना अपि ते
ज्ञानयोरेध्यासमभ्युपगत्य, ज्ञानयोस्तादात्म्यप्रतीतिमेव प्रवर्तकता-
पदेऽभिपिञ्चन्ति । अमुमेव च ज्ञानाध्यासमभिलपन्ति, तस्मादना-
विलैवासौ ।

ननु बाधग्रहकाले रजतादौ पक्षासत्त्वमादायार्थान्तरता पि-
शाची पृष्ठारूढैवेति चेत् कदाचिदपि तत्र सतोऽज्ञानविषयतावच्छे-
दकत्वस्य त्रैकालिकतन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, अर्थान्तर-
तां ददानस्य निरनुयोग्यानुयोगापत्तेः, तत्र भवति च न भवति
चेति व्याहृतम् । अतएवाव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावमादाय अनुमानस्य
कृतार्थतयाऽर्थान्तरतेति पराहृतम् । तस्य प्रमाणागोचरत्वात्
संयोगाभावादस्थलेऽवच्छेदकभेदेन वृत्तस्य भेदसम्भवात् । यदाहुः
“ अविच्छेदविशेषणद्वयप्रभवत्वेऽपि विशिष्टयोर्द्वयोः ।

घटते न यदैकता तदा सुतरां तद्विपरीतरूपयोः ॥ ” इति ॥

कुण्डली-अस्त्री देवदत्त इत्यत्रापि यदा तत्तद्विशेषणालिङ्गि-
तस्य देवदत्तस्य भेदः, तदा भावाभावादस्थले तु कैमुतिकन्याया-
गतो भेद इति भावः ।

अतएव पूर्वं घटाधिकरणे पुनश्च तदपनयानन्तरं तदधि-
करणे तदत्यन्ताभाव इति निरस्तम् । प्रतियोगिसमानाधिकरणे-
ऽप्यत्यन्ताभावत्वमिति रुचिप्रमाणकमेव भवेत् । यदाह वर्धमानः
कुसुमाञ्जलिप्रकाशो, क्लृप्तसंसर्गाभाववैधर्म्येऽपि अवाधितप्रती-
तिवलात् उवतस्थलेषु सामयिक एवाभावस्तुरीय उपगन्तव्यः,
यदि च क्लृप्तविशेषाणां बाधात् सामान्यमभावत्वमपि तत्र स्थातुं
नोत्सहते इति गद्यते, तदा संसर्गाभावद्वयेन सादित्वरूपवैधर्म्याति

ध्वंसोऽपि न प्राणान् धारयितुं क्षमेतेति प्रतिबन्धा स्थातव्यम् ।
यदि चावाधितं सविशेषप्रतीतिरेव विशेषमनादायापर्यवस्यन्ती
सामानं बलादानयति । तर्हि प्रकृतेऽपि अन्यसंसर्गाभाववैलक्ष-
ण्येऽपि सामयिकोऽभाव एवेतितुल्यम् । तदेतदर्थतोऽपाठि ।

यदि चोक्तस्थलेषु अत्यन्ताभाव एवेत्याग्रहः तत्तज्ज्ञान
कालीनसम्बन्धेन च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमपि न दुष्यति
तदा प्रकृतेऽपि सम्बन्धविशेषमन्त्रेणैवावयन्तरतापिशाची उत्सा-
रणीया, तथा च देवदत्ताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं देवदत्त-
भून्तीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयनिरूपितसम्बन्धवि-
शेषावच्छिन्नवृत्तिताकात्यन्ताभावप्रतियोगितावन्न वेति फलितम् ।

सदसत्ख्यातिविप्रतिरक्तिः ।

सद्भेदासद्भेदौ किञ्चिन्निष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नात्य-
न्ताभावप्रतियागिनां नवा । विधिवेदान्त्येकदेशिनामनिर्वाच्य-
वादिनां नागेशादीनाम्, निषेधस्तु वेदान्त्यादीनाम् । ब्रह्मणि तुच्छे
च सदसद्भेदयोरुभययत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसत्त्वात् विधौ सि-
द्धसाधनं, निषेधे च बाधो मा भूदिति व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्न-
त्वमभावे व्यशेषि । एवं च ब्रह्मतुच्छभिन्ने जगति प्रातिभासिके
व्यावहारिके च सदसदसत्त्वं पर्यवस्यति, इदमेवानिर्वाच्यत्वं ।
अधिष्ठानगतसत्त्वस्य बहिरनुत्पन्नेऽसत्येव बुद्धिसति शुक्तिरजतादौ
समारोपः । अविद्ययाऽपरोक्षज्ञानोत्पत्तयैव रजतादेरपरोक्षतोपपत्तौ
जनिस्वीकारे गौरवमिति तदाशयः ।

एवं विप्रतिपत्त्यन्तरमपि-

रजतत्वविशिष्टं तादात्म्यसम्बन्धेन रजतत्वविशिष्टसम्ब-
न्धितया ज्ञायमानसर्वनिष्ठत्रैकालिकसंसर्गाभावीयतादात्म्यसम्ब-
न्धावच्छिन्नरजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टं न वा ।

विधिर्वेदान्तिनः, रजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावे
प्रसिद्धिः, प्रातीतिकव्यावहारिकसाधारणरजतादौ अनिर्वाच्यत्व-
सिद्ध्यर्थं चैषा विप्रतिपत्तिरिति बोध्यम् ।

रजतत्वं स्वावच्छिन्नवत्त्वेन प्रतीयमानयावन्निष्ठाभावीयत्व,
स्वावच्छिन्नवत्त्वोतिसम्बन्धद्वयेन स्वविशिष्टप्रतियोगितासमानाधिक-
रणं नवेतितु पूर्वस्यैव विट्टलेशीयां निष्कर्षः ।

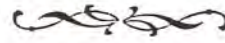
तत्र प्रथमसम्बन्धानुक्तौ रजतानधिकरणे रजतत्वावच्छि-
न्नाभावसत्त्वात्सिद्धसाधनं, द्वितीयसम्बन्धानुक्तौ च घटत्वेन
रजताभावमादाय सिद्धसाधनमिति सम्बन्धद्वयोपादानम्—

नच प्रातीतिकरजतत्वेन व्यावहारिकरजताभावमादाय
सिद्धसाधनव्युदासाय स्वसामानाधिकरणसम्बन्धोऽपि देय इति
शङ्क्यम् प्रातीतिकव्यावहारिकोभयसाधारणरजतत्वस्वीकारेणैव
प्रातीतिकेऽपि प्रवृत्त्याद्युपपत्त्या प्रातीतिकरजतत्वस्य शशविषा-
णायमानत्वात् । प्रत्युतोक्तसम्बन्धस्य दाने साध्यप्रसिद्धेर्दुर्लभ-
त्वापत्तेः । नचोभयसाधारणरजतत्वस्वीकारे प्रातीतिकरजते-
नापि कटकादिनिर्मीयेतेति वाच्यम् फलवलेन व्यावहारिकत्व-
वशिष्टस्यैव रजतस्य कारणत्वं कटकादिनिरूपितं कल्प्यते,
प्रातीतिके च व्यावहारिकत्वाभावान्न दोषः ।

इति विप्रतिपत्तयः ।

स्वतः दिव्य चेतन्य

अथ साकारख्यातिनिरूपणम् ।

अस्ति तावद्विज्ञानं स्वप्रकाशं, कदाचिदपि संशयाद्यगोचर-
त्वान्। नो खलु घटाऽऽस्वप्रकाशः कदाचिदपि संशयाद्यगोचरः।
तथा च स्वप्रकाशत्वं विनानुपपन्नं जिज्ञास्यत्वेऽस्यपि संशयाद्य-
गोचरत्वं तदनाक्षिप्य न शाम्यति, अनुव्यवसायधाराविश्रान्तेः।
मुषुप्त्याद्यभावप्रसङ्गेनावश्याभ्युत्थेयत्वेन नानुव्यवसायमभ्यु-
पगत्यापि उक्तो हेतुः शक्योपपाद-इत्यन्यत्र विस्तरः। तथा च,
शुक्तौ जायमानमिदं रजतमिति ज्ञानमपि स्वात्मानमेव प्रकाशयेत्
नत्वतिरिच्यमानमपि स्वापेक्षया। नहि घटे भासमाने पटो निय-
मेन भासते। भासमाने चेदं रजतमिति ज्ञाने रजतं नियमेन भास-
मानं तदात्मकमेव भवेत्। नोचेद् घटादिभिः किमपराद्धं, ते तत्र
किमिति न भासेरन्। इदं रजतमिति ज्ञानेन साकं रजतस्य घटाद्य-
पेक्षया सम्बन्धविशेषानाकलनात्। संविजनकत्वांहि विषयत्वात्।
तच्च रजते विशेषसम्बन्धो, न घटादाविति चेत्। नूनमिन्द्रियमपि
संविदं जनयत् विषयतयैव बाञ्छसि किम्। तस्मादतिव्यापकोऽयं
सम्बन्धो न रजतभाननियामकः। परोक्षस्थले च किं कुर्याः। नहि
तत्र विषयस्य जनकत्वम्। यानुमितिर्गन्धिरूपितव्याप्त्याश्रय-
विषयकपरामर्शगत्या, सा तद्विषयिकेत्याद्यननुगतमेव नियामकं
वाच्यमिति चेत्। पक्षो न विषयः स्यात्। तद्विषयता नैव स्वीक्रियते
इति चेत्। एवं तर्हि, धूमहेतुकानुमितौ वह्नि-संयोगालोकादीनामपि
विषयतापत्तिः। धूमस्य तन्निरूपितव्याप्त्याश्रयत्वात्। याऽनुमितिः

श्री राजराजेश्वरी मठ ३१/५८
स्थितिवादः १७

स्वहेतुभूतपरामर्शविषययन्निरूपितव्याप्तीत्यादिकृतेऽंशत आत्मा-
श्रयः, कारणतावच्छेदककोटौ कार्यस्य निवेशादिति, रजतस्यैव
तत्र ज्ञाने भासमाने भाने किन्नाम नियामकं भवेदन्यदतोऽ-
भेदात् । रजतमहं जानामीति तु प्रत्ययत्रयं नत्वेकोऽयं प्रत्ययः,
येन तद्ब्रह्मेन ग्राह्यग्राहकभावस्तयोः समर्थयेः ।

यदि च स्थायित्वं भवेत्, अभ्युपगम्येतापि ज्ञानक्रियानि-
मित्तो विषयविषयिणोः सम्बन्धः—तत्तु न विचारसहम् । स्थिरं
हि उत्पद्यमानं समर्थं वाऽसमर्थं वा नश्वरं वाऽविनश्वरं वा
उत्पद्येत, न प्रथमः, समर्थस्य कालक्षेपायोगात् युगपदेव सर्वं
कर्तव्यं कुर्यादेव, समर्थस्वभावस्य च सहकार्यपेक्षावाचोयुक्ते-
रुपहासास्पदत्वात्, सहकारिभिरतिशयानाधाने तेषां वैयर्थ्यात्,
अतिशयाधाने तु विरुद्धधर्माध्यासेन सातिशयस्य नूतनस्यौ-
वोत्पत्तेः सिद्धः क्षणभङ्गः, असमर्थस्वभावं त्वपेक्षयापि
न कुर्यात्, यदि नश्वरं तर्हि नाशस्वभावत्वादेव प्रतिक्षणं
नश्येदिति मच्चरणशरणेन रक्षितोसि, चतुर्थे तु न कदापि
नश्येद् गगनादिवत्, तस्मात् “कुशूलस्थं बीजं यद्यङ्कुरसमर्थं
स्यात्, अङ्कुरं जनयेत्, न जनयति तस्मान्न समर्थम्”
इति प्रसङ्गविपर्ययाभ्याम्, एवं “क्षेत्रपतितं यद्यसमर्थं भवेन्नाङ्कुरं
भावयेत्, भावयति तु तस्मान्नासमर्थं” मिति प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां
च कुशूलक्षेत्रस्थयोर्भेद इति क्षणिकत्वसिद्धिः ।

सति च क्षणिकत्वे जानातिक्रियानिमित्तो न विषयविष-
यिसम्बन्धो निरूपणार्हः, नो खलु क्षणिकस्य क्रियोत्पत्त्यतिरिक्ता
सम्भविनी नाम, तस्मादन्यस्य सम्बन्धस्याशक्यनिरूपणत्वे
स्वाभाविकोऽभेद एव सम्बन्धोभ्युपेयः, नो चेत् कथमपि
रजतादेर्भानं न स्यात्, नहि तद्भानार्थं ज्ञानाभेदं विनाऽन्या
गतिरस्ति । अतो रजतादेः प्रतिभानान्यथानुपपत्तिरेव तस्य

संविदोऽभेदमाक्षिपति, यदाहुः—“प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः
केन वार्यते ।”

“अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।

पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्ववलाधिका ॥”

सेयमर्थापत्तिरस्मन्मतेऽनुमानमेव । “सहोपलम्भनियमाद-
भेदो नीलतद्धियोः ।” तदेतत्संगृहीतं वृद्धैः—

“स्वप्नधीसाम्यतो बुद्धेर्बुद्ध्यार्थस्य सहेतुत्वात् ।

तद्भेदेनानिरूप्यत्वात्, ज्ञानाकारोऽर्थ इष्यताम् ॥” इति

जाग्रत्प्रत्ययाः निरालम्बनाः—स्वांशातिरिक्तालम्बनशून्याः
प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् । अर्थत्वेनाभिमतो बुद्धेरभिन्नः,
नियमेन तयो सहैवोपलभ्यमानत्वात् यद्येन सह नियमेनोपलभ्यते
तत्तेनाभिन्नं यथैकेन चन्द्रमसा सह नियमेनोपलभ्यमानोऽपरश्च-
न्द्रस्तेनाभिन्नः ।

विमतं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानभेदेनानिरूप्यत्वात् ज्ञानवत्, बौद्धमते
स्थित्वापि उदाहरणोपनयातिरिक्तावयवप्रयोग एतन्मार्गक्षुण्णत्व-
हेतुक एव । ज्ञानभेदेनानिरूप्यत्वञ्च साध्यं, तथाहि, ज्ञानाभिन्नत्वे
हि कोऽयं पटः? न तन्त्वतिरिक्तः, नहि तदतिरिक्ततया गौरिवाश्वा-
तिरिक्ततया प्रतीयते, एवं तन्तवोऽपि नांश्वतिरिक्ततया प्रथन्ते,
एवमंशवोपि स्वावयवातिरिक्ततया, तस्मात् पट इति, तन्तव-
इति, अंशुरिति सर्वापि धीमृपैव । तदेवमापरमाणु सर्वेष्वपि
पदार्थेषु निरूप्यमाणेषु याथात्म्याप्रतीतेर्न स्थविष्ठो न स्थूलो
न क्षुद्रो न क्षोदिष्ठो वाऽस्ति पदार्थभेद इति सर्वा धियोऽबाह्यमपि
स्वस्वरूपं बहिष्ठेन विषयीकुर्वत्यो भ्रान्तिरूपतामेवालम्बन्ते,
तदुक्तम्—

बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नाऽवधार्यते ।

अतोऽनिरभिलप्यास्ते निस्स्वभावाश्च देशिताः ॥

उद्यतिवादः

निरूप्य भावा इति ज्ञानातिरिक्तस्वभावशून्याः। बहिर्हितशून्यत्वेऽपि
य स्वप्नादिष्विव वासनावैचित्र्यनिबन्धनमेव विज्ञानवैचित्र्यगुत्पत्त-
रस्येति। अपि च विज्ञानविषयतयाभिमतौ बाह्यौ न परमाणुः, शैथिल्यमक्का-
हमनाधीः कथमिव परमाणुमालम्बेत, यदि चेदं शैथिल्यं ज्ञानशैथ-
धर्मः, तदा न विवदामहे, यदि ज्ञानकाले रूपपरमाणुनामिव निर-
न्तरमुत्पन्नानामेकज्ञानविषयतामापन्नानां शैथिल्यं धर्मः, यस्या-
पूर्णा प्रत्येकं सूक्ष्मत्वेऽपि सौवर्तं शैथिल्यं प्रतीतिगोचर इत्युच्यते,
तदापि गन्धादिपरमाणुभिरन्तरितत्वात् नैरन्तर्यामिभ्यश्च
भ्रान्तिर्त्वं न शक्यवारणम्। तस्माद्व्याहारस्य परमाणुत्वे प्रत्यक्ष-
परमाणुगम्यता न शक्यसमर्थनेति। यदि च बाह्योऽर्थोऽवगम्यते पर-
माणुसमूहस्तदापि परमाणुभ्यो भेदे पूर्वाभिहितदोषान्निमेको
न, भेदे च गवाक्षयोरिव तादात्म्यं न भवेत्, समवायस्य चा-
नवरथादोषग्रस्तत्वात् स्वरूपेण सम्बद्धत्वस्य परिभाषामात्र-
त्वात्, न तमभ्युपगम्यावयवावयव्यादिभावकल्पनयाऽपि निस्ता-
रः, अवयविव्यवहृन्नयुक्तयध्वनिदोषणीयाः।

अवयवी व्यासज्यावयवेषु वर्तते, अव्यासज्यस्य या। आद्ये
यावदवयवप्रत्यक्षता विना तत्प्रत्यक्षता न श्यात्। न हि घटद्वयप्र-
त्यक्षं विना तद्गतद्वित्वं व्यासज्यवृत्ति प्रत्यक्षं भवति। अव्यासज्य
तत्तदवयवेषु वर्तते पुच्छेनापि स्तनकार्यं कुर्यादेवेति शीत्यावयवी
निरसनीयः।

तस्माद्व्याहारस्य प्रपञ्चस्य ज्ञानात्मकतया निरूपयिषुमशक्यत्वात्
प्रमितत्वेनाभ्युपगमविषयस्यापि तस्य ज्ञानात्मकत्वेऽप्यस्वीकर-
णीये भ्रान्तिविषयत्वेनाभ्युपेतानां ज्ञानात्मकतायां किं छिद्यते।
बहिष्कल्पनाया औस्वपराहतत्वात्।

-(इत्येकोनविंशः पृष्ठः।)

(लेखकश्च कलितया कलितः)

रजतं संविद्रूपं सम्प्रयोगमन्तरेणापरोक्षत्वात् संविद्वदित्यनु-
माऽपि रजतस्य ज्ञानात्मकतायां मानम् । अपि च, अयं घट इति
ज्ञानानन्तरं स्मृतिर्जायते ज्ञानविषयेति ज्ञानानुभवोऽपेक्षणीयः,
निराकारस्य चास्मरणात् अनुभवोऽपि साकारस्यैव, आकारश्चै-
कोऽनुभूयते न तु द्वौ, एवं च स आकारो ज्ञानस्य वाऽर्थस्य वेति
विचारणायां ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां, बाह्यस्य स्वप्ने व्यभि-
चारात्, द्विचन्द्रादिवोधस्थले च चन्द्रे द्वित्ववाधात् ज्ञानस्यैव
तद्वाच्यम्, एवमेकव्यक्तावपि दारा इति बहुवचनप्रयोगो ज्ञाना-
कारतां विना न सेद्धुमर्हति ।

ननु यद्यस्त्येव रजतं ज्ञानकारस्तर्हि नेदं रजतमिति सर्वा-
नुभवसिद्धस्य बाधस्य बाधकत्वमाशामोदकायत इति चेत्, मैवम्,
इदं रजतमित्यत्र द्वयं प्रतीयते, स्वप्रकाशत्वाज्ज्ञानस्वरूपं, पुरोवर्ति-
द्रव्यञ्च, रजतत्वमपि तृतीयम्, तत्र नेदं रजतमिति बाधग्रहेण पुरो-
वर्तिनि रजतत्वे प्रतिपिद्धे सति अर्थात् ज्ञानस्यैव तत्परिशिष्यते,
अन्यस्य तत्राविषयत्वात्, अत एवोच्यते—‘बाधग्रहस्य रजते इद-
न्तामात्रनिषेधेनैवोपपत्तौ रजतनिषेधस्यापि तद्विषयत्वे गौरवात्
रजतमान्तरमेवावतिष्ठते’ इति, नहि बाह्यस्य ज्ञानातिरिक्तस्यास-
म्भवशसे सति अन्यथाख्यात्यादिमतेनान्यदेशस्थस्यात्र प्रतीति-
रिति कुक्कल्पनावकाशः, ज्ञानस्य च सर्वानुभवसिद्धत्वात्ते-
नैवोपपत्तौ असद्ज्ञानकल्पनमपि शशशृङ्गायितम् । तस्मात् विज्ञान-
मेवानादौ संसारे तत्तदाकारेण वासनावैचित्र्यवशंवदीभूय प्रथते
इति सिद्धमात्मख्यानमिति ।

इदन्त्ववधेयम्—यद्यपि सौत्रान्तिकवैभाषिकमतग्रन्था विशे-
षत उपलब्ध्यगोचरास्तथापि ताभ्यामप्यात्मख्यातिरेव स्वीक्रियते
भूमस्थले, अन्यत्र तु बाह्यं जगत्स्वीक्रियते एव, तदुक्तं वाचस्पति
मिश्रैः—“सौत्रान्तिकनये तावदस्ति बाह्यं वस्तुसत्, तत्र ज्ञानाकार-

स्यारोप” इति । वैभाषिकमतेऽप्येतत्तुल्यमिति कल्पतरुपरिमलादितः प्रतीयते । विशेषस्त्वयान्-अधिष्ठानं शुक्तिशकलादि सौत्रान्तिक-नयेऽनुमेयं, वैभाषिकनये तु प्रत्यक्षम् । अध्यस्तं तु ज्ञानाभिन्नत्वा-त्प्रत्यक्षमेवोभयमते, नागेशेनापि मञ्जुपायां “सौत्रान्तिकनये ज्ञान-धर्म एव भासत इत्युक्तम्, तस्यान्यथाख्यातिवादित्वं परमन्यत्रा-न्यारोपसाम्याज्जगादेत्यन्यदेतत् ।

अथ साकारख्यातिखण्डनम् ।

तदेतन्नानुभूतिपथमवतरतीत्यपरे न चोदक्षमं मन्यन्ते । तथाहि, अत्रानुमानभङ्गः सङ्गृहीतो “वैधर्म्याच्च न स्वप्ना-दिव” इति सूत्रार्थं विशदयद्भिर्मधुसूदनसरस्वतीभिः—

“वाधेन सोपाधिकताऽनुमाने, उपायभावेन सहोपलम्भः ।

सारूप्यतो बुद्धितदर्थभेदः, स्थूलार्थभङ्गे भवतोऽपि तुल्यः” ॥ इति ॥

भवतु तावद्विज्ञानं स्वप्रकाशं तच्चास्माभिर्नित्यं समर्थयिष्यते इति विशेषः । इदमहं जानामीति धीस्तावज्जायते सा चेदम्पदार्थस्य ग्राह्यत्वं विना नोपपद्यते, न खल्वनुभवोऽपि नोपपाद्यः, अवहेलनी-यत्वापत्तेरुक्तत्वात् । न खलु भिन्नास्त्रयो विकल्पाः परस्परवार्तान-भिज्ञाः सम्बद्धतयाऽवगन्तुं शक्याः, एकदैव च “अहमिदं जानामीति” विषयविषयित्वमवगमयन् जायते प्रत्ययः, नतु क्रमशोऽहमिति वा, इदमिति वा, जानामीति वा । तस्माद्यथानुभवं विज्ञानाद्भिन्न-मर्थक्रियायोग्यं वस्तु स्वीकर्तव्यम् । प्रत्यभिज्ञापि पदार्थानामैक्यं समर्पयन्ती कथं साहसमात्रेणान्यथयितव्या । नो खलु सादृश्य-निबन्धना सा, स्वतःप्रमाणानां धियां प्रमात्वस्य बाधकैकापो-द्यत्वात्, न चात्र बाधकमुपलभामहे, न च समर्थासमर्थादिविकल्पो बाधकः, समर्थ एवोत्पद्यते इति ब्रूमः, तादृशोऽपि च सहकारिण-मासाद्यैव कार्यं जनयति, एतादृशमेव तस्य समर्थत्वं यत्सहका-रिणमासाद्यैव कार्यजननं नाम । योग्यता तु उत्पन्नमात्रस्यैव ।

सहकारिसहितात्तस्मादेव कार्योत्पत्तिर्दर्शनात्। केवलात्सहकारिण-
स्तस्मादेव वा केवलात् कार्यं भवत्विति शङ्कानवकाशात्।

न हि धर्मो धर्मिणोऽभिन्न एव ~~सह~~, येनैव (तु) स्यादपि न वस्तुभेदः।
न च - तयोर्विरुद्धत्वात्कथमित्यमिति वाच्यम्। विरुद्धमिति हाप्रामाणिकं प्रत्ययः।
इदन्तु प्रमाणसिद्धम्। सामानाधिकरण्यं हि सत्यपि भेदे घटपटयोः, सत्यपि
पाभेदे एकत्र घटे नानुभूतचरं, भेदाभेदे एव पर्यवस्यति। तस्माद्बुद्ध्यादयो
धर्म्यादिभ्यो भिन्नाभिन्नाः, समानाधिकृतत्वात्, व्यतिरेके घटपटवत्, घटवच्चेति-
प्रमाणसिद्धौ भेदाभेदौ। तथा च, कथं धर्मभेदेऽपि धर्मिणा भेद आलम्बनीयः।
सत्यपि भेदे तस्यैव धर्मो, नान्यस्य - इत्यत्र तु वस्तुस्वभाव एव अशरीकरणी-
यः। नक्षरानक्षरत्वविकल्पापि नक्षर एव जायते - इति वदामः। किन्तु, नक्षरत्वं
नाशयोग्यत्वं, तच्च सति नाशकरणे फलमुपपत्तेः।

यत्राभिदधुर्वाचस्पतिमिश्राः - 'न हि तण्डुलाः पंचेलिमा इति
विनैव दहनसलिलसंयोगप्रचयभेदं विक्रियन्ति, काष्ठानि वा भिदेलिमा-
नीति कुठाराभिघातमन्तरेण दलन्तीति'। न च - तादृशप्रचयविशेषविशिष्टा
एव तण्डुलाः पंचेलिमा, न त्वन्ये - इति शङ्कुग्रामः। क्षणभङ्गुभङ्गता।

न तु नाशस्वभावत्वं नक्षरत्वम्। तद्धि नाशस्वरूपत्वमेव।
तथा च सति, नाशस्यानाशो घटोऽपि न नश्येत्, तथैवेत्यात्। तथा च,
द्वितीयादिषु क्षणेष्वप्यनुवर्तते तैव घटः। नापि च नाशप्रतियोगिनोरेक्यं
शङ्कुरूपदतामप्यर्हति। तस्मात्प्रत्यक्षबाधितमिदमनुमानम्।

ब्रह्मज्ञानेतरबाधितत्वं चोपाधिः। स्वप्नादिप्रत्ययेषु तथा
दर्शनात्। अदर्शनाच्च जाग्रत्प्रत्ययेषु। अपि च, प्रत्ययहेतुविषयकज्ञानं
त्वया -

- (इति द्वाविंशतितमः पृष्ठः)
(ललितालालितधाराय लेखकः)

प्रतिपाद्ये वादिनि जनयितव्यं, तज्ज्ञानं सालम्बनं वा निरालम्बनं वा आद्ये बाधः, चरमे स्वरूपाऽसिद्धिः। ज्ञानात्मकं प्रत्ययत्वमस्तीति चेत्, कथमेतद्भवताऽहं प्रतिपाद्यः एतयैवानुमित्येति तु नार्हति वक्तुम्, अन्योऽन्याश्रयापत्तेः, सति हेतुज्ञान एपाऽनुमितिः, सत्याश्च तस्यां हेतुज्ञानम्, तस्माद्वयत्किञ्चिदेतत् । सहोपलम्भनियमोऽप्यन्यथा सिद्धः, स एव हि हेतुः साध्यं साधयितुं क्षमो, यस्तं विना न निर्वहेत्, अयं तूपायभावमादायाऽप्युपपत्स्यते, यथाहि प्रभा रूपग्रहे उपायतामश्नुवत्यपि न रूपात्मिका, तथा ज्ञाने उपायभूतो विषयो ज्ञानग्रहविषयोऽपि न ज्ञानमिति स्यात्, विषयस्य ज्ञानोपायत्वन्तु विषयोपरागेणैव ज्ञानग्रहस्य जायमानत्वम् ।

अथवा मिथ्याभूतो यो विषयतारूपः सम्बन्धः स एवोपायो ज्ञानग्रहस्य स्वविषयविषयकत्वनियामकः, तस्य विषयेषु विद्यमानत्वेन सहोपलम्भ उपपाद्यताम्, न तु तस्यैक्यसाधकत्वम् । यदि च लाघवमेव परमीक्ष्यते ज्ञानाज्ञानाऽतिरिक्तत्वाभावे विषयस्य, तदपि न साधीयः, स्थूलार्थभङ्गेऽर्थसारूप्यमेव ज्ञानानां प्रामाण्यमिति वदतः सौत्रान्तिकस्य यथा ज्ञानार्थयोरत्यन्तभेदस्तथायोगाचारेणाऽपि स उपगन्तव्य एव, नहि सारूप्यमभेदे सम्भवि नाम, त्वयाऽपि च ज्ञानविषययोस्तादात्म्यमभ्युपगतमेव किन्त्वभेदे तादात्म्यं नोपपद्यत इत्यस्य निवेदितत्वात्सारूप्यमङ्गीकार्यमेव, कल्पितभेदस्वीकारे च तादात्म्यमपि तादृशमभ्युपगम्यताम् ।

यदि चाऽधुनाऽपि लाघवं परमाद्रियते तर्हि ज्ञानोत्पत्तिनाशकल्पने गौरवात्किमिति न विभेपि, तस्मादेकं नित्यं स्वप्रकाशं ज्ञानमभ्युपगम्य तत्र कल्पितमनिर्वाच्यं प्रपञ्चं स्वीकुरु, स चावयवावयव्यादिरूपेण यथातथाऽस्तु नास्यां काकदन्तपरीक्षायामस्मिन्निर्वन्धो विधेयः सर्वथापि तु तस्यानिर्वाच्यत्वमेव, अनुभवोऽ-

पि चैवमनुरोत्स्यत एव, सर्वथा प्रपञ्चस्य ज्ञानातिरिक्तत्वेनानु-
भूतिगोचरस्यानपलापात् ।

सम्प्रयोगमन्तरेणापरोक्षत्वन्तु नैयायिकैरलौकिकसन्निकर्ष-
स्वीकारात्स्वरूपासिद्धम्, असंविदाकारे बाह्यत्वे व्यभिचारि च,
द्विचन्द्रादिभ्रमस्थले च द्वितीयचन्द्रोत्पत्तरेषु उपपादनीयत्वान्न
ज्ञानाकारता, दारा इत्यादि बहुवचनन्तु तथैव साधुत्वानुश-
सनात्, वस्तुवैक्येऽपि अवयवादिगतबहुत्वस्यावयवविन्युपचाराद्वा
शक्यसमर्थनमिति न साकारवादसहकारि । एवञ्च नेदं रजत-
मिति प्रत्ययो रजतमेव निषेधति, नतु रजत इदन्त्वम्-तथा-
हि सति, रजते ज्ञानात्मकत्वं त्वयोपपाद्यं तच्च पूर्वाभिहित-
युक्तिभिर्बाधितम्, यदिच कदाचिदपि रजतस्य ज्ञानात्मत्वमनुभव-
पथमवतरेत् तदा पारिशेष्यादपि इदमि रजतात्मतां प्रतिषेध्य ज्ञाने
रजतात्मताऽध्यवसीयेत, नत्वेवं कदाचिदपि “अहं रजतमि”ति
प्रतीतिर्जायते, तस्मात्प्रमाणाभावान्न ज्ञानाकारता भ्रमगोचर-
स्येति सिद्धम् ।

असत्संसर्गख्यात्युपपादनम् ।

द्वितीयविप्रतिपत्तिस्तु असत्तादात्म्यविषयतामभ्युपेत्य प्रवृत्ता,
तत्रनिषेधकोटिः खण्डिता, विधिकोटिः प्रथममित्थमुपपाद्या, तथाहि,
पुरोवर्तिनं रजततया प्रत्येमीत्यनुभव पुरोवर्तिरजतयोस्तादा-
त्म्यपतीतौ मानम्, तादात्म्यश्च तदसत्, नहि पुरोवर्तिशुक्ते रजतेन
सह तादात्म्यमस्ति तस्मादसदेव भासते । केवलस्यासतो मा नामास्तु
भानम्, सदुपरक्तस्य तु तन्न दण्डवारितम्, सतो हीदृशो महिमा
यदसदपि स्वोपरक्ततया भासयति, केवलस्यासतो हि भवद्भान-
मिन्द्रियैर्वा भवेदनुमानादिना वा, न तावत्प्रथमः कल्पः, विषयसन्नि-
कृष्टतयैव ज्ञानं जनयितुमीशते इन्द्रियाणि, नचासता सन्निकर्षः
सम्भाव्योऽपि, उपस्थितस्यैवार्थस्य च संमर्गोलिङ्गादिभिर्बोधनीयः,

नोचेदतिप्रसङ्गं को वारयितुं क्षमेत, व्याप्तिशक्त्योर्ग्रहश्च नासति सम्भवति, असम्भवंश्च कथमुपस्थितिं जनयेत, अजाता चोपस्थितिः कथमनुमितावुपयुज्येत, तस्मात्केवलमसन्न भासते ।

वासनैव भासयद्विति चेत् सा निरपेक्षा न समर्था भासने, सापेक्षत्वे तु सोऽपेक्ष्यो बाह्य एवेति । एषैव च वाचस्पतिमिश्रसम्प्र-
ताऽन्यथाख्यातिः, अभ्युपगमश्चैनां कुमारिलभट्टा अपि, यज्ज-
गदे तैरेव—

“तस्माद्यदन्यथा सन्तमन्यथा प्रतिपद्यते,

तन्निरालम्बनं ज्ञानमभावालम्बनञ्च तत् ।”

निरालम्बा० ११७श्लो० ।

यस्मादेवं बाह्यं समर्थितं तस्माच्छ्रुतित्वेन सन्तं रजतात्मना
ग्रहणादेव विज्ञानस्य निरालम्बनत्वं, नत्वात्मविषयकत्वेन ।
अभावेत्यस्यासदित्यर्थः, अतएव क्वचित्तथैव पाठः, अत्र ख्याता-
वनुमानं प्रमाणमग्रे स्फुटीभविष्यति । जैनैरप्येषैव ख्यातिः स्वी-
क्रियते इति ज्ञेयम्, उक्तञ्चैतत्स्याद्वादमञ्जरीटिप्पणे इति ।

इदमत्र बोध्यम्—“सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधा” इति सांख्य-
सूत्रानुसारिभिर्विज्ञानभिच्चादिभिः सदसत्ख्यातिशब्देन व्यवह्रिय-
माणाऽपि असत्संसर्गख्यातिरेव, यतस्तैरेवागादि—“स्वरूपेणा-
बाधः सर्ववस्तूनां नित्यत्वात्, संसर्गतस्तु बोध इति” । न च सत्स-
सर्गस्य बाधस्तस्मादसन्नेव सः । एवं “रजतं वणिग्वीथीस्थ-
रूपेण सत्, शुक्ताध्यस्तरूपेण चासत्” इत्याप्युक्तम्, तन्नयेऽभाव-
स्याधिकरणात्मतया रजतासत्त्वं शुक्तिनिष्ठं शुक्त्यात्मकमिति
रजतमसदेव शुक्त्यात्मना वर्तते इति पर्यावस्यति ।

भट्टपादानामपीयमेव कथा, तैः “भावान्तरमभावोऽन्यो न
कश्चिदनिरूपणात् । स्वरूपपररूपाभ्यां सर्वं सदसदात्मकमिति”
स्वीकारात्, अधिकरणेन चाभावस्य तादात्म्यमेव संसर्गो भेदा-

भेदरूपम्, अत एवात्यान्ताभेदोपगन्तुः प्रभाकरात्तन्मतमभिदा ।
 अतएव—“ननु भावादभिन्नत्वात् सम्प्रयोगोऽस्ति तेन चेति
 श्लोकार्थेनेन्द्रियेणैवाभावग्रहणसम्भवादनुपलब्धेः पृथक्प्रमाण-
 त्वमाक्षिप्य “न ह्यत्यन्तमभेदोऽस्ति रूपादिवदिहापि न, धर्मयोर्भेद
 इष्टो हि धर्म्यभेदेऽपि नःस्थिते” इत्यानेन श्लोकवार्तिके तादात्म्य-
 सुपापीपदम् । अतएव च कुमुमाञ्जलौ वर्धमानेन, “भट्टानामधि-
 करणे विशेषणत्वं नाभावस्य किन्तु तादात्म्यमि”त्यभ्यधायि,
 तस्माच्छ्रुत्यात्मना रजतमसद्वर्तते एव । जैनैरपि परद्रव्यज्ञेन
 कालस्वभावैर्वस्तुनोऽसत्त्वोपगमान्, वस्त्वनेकान्तवादस्य च भट्टैरपि
 “इहानैकान्तिकं वस्त्वित्येवं ज्ञानं मुनिश्चितमि”त्यभिधाद्विर्वन-
 वादे स्वीकारात्, “भावाभावात्मकत्वादस्तुनो निर्विषयो ह्यभाव”
 इति जैनैरपि कथनाच्चैतादृशविषयेषु प्रायो जैनभट्टपादसाम्यमेव,
 तस्माज्जैनानामप्येषैव ख्यातिरिति मन्महे ।

किन्तु रजतमसच्छ्रुत्यात्मकमिति नैयायिकैर्नाभ्युपेतम्,
 तैरभावस्याधिकरणात्मताऽनङ्गीकारादित्याशयेन “नान्याथा-
 ख्यातिः स्ववचोव्याघातदिति” सांख्यमूत्रेणान्याथाख्यातिर-
 खण्डि । असतो भानमसम्भवीति स्ववचो व्याहन्यते तत्रासतो
 रजतस्य भानाभ्युपगमे इति तत्सूत्राशयः । भट्टादिनयो तत्रासतो-
 ऽपि रजतस्य शक्त्यात्मना वर्तमानत्वान्नैतत्खण्डनविषयतेति,
 हृदस्थरजतस्य शुचित्संमृष्टतयाऽवृत्तेस्तु संसर्गासत्त्वमिति ध्येयम् ।
 एवं सूक्ष्मनिरीक्षणे मतैक्यपर्यवसानेऽपि आपाततो भेदप्रसिद्धि-
 स्त्वेतेनाशयेन बोध्या— हृदस्थरजतमत्रभासते इति वाचोभङ्ग्या
 संसर्गासत्त्वादसत्ख्यातिव्यापदेशः, शुक्तावसद्रजतं शक्त्यात्मना
 सदेव भासत इति वाचोभङ्ग्या च सदसत्ख्यातिव्यापदेशः ।

इयं समीक्षा विज्ञानभिन्नुभाष्यानुसारेण, किन्तु मञ्जूपायां
 “सदसत्ख्यातिर्वाधावाधाभ्यामि”ति सूत्रस्य नागेशकृतव्याख्या-

नस्य “यावद्विशेषदर्शनमवाधः, तदुत्तरश्चवाधः, अधिष्ठानगतसत्त्वा-
रोपेण तु यावद्विशेषदर्शनं बहिः सत्त्वेन प्रतीतिर्बुद्धिसद्रजतस्ये”
त्यास्यावलोकनेन कुमारिलभट्टपादमतादत्यान्तविलक्षणैव सद्-
सत्ख्यातिस्तत्सम्भवेति प्रतीयते इति बोध्यम्, तत्र च विप्रतिपत्तिः
प्राङ्गिरूपितैवेति ।

अथासत्संसर्गख्यातिनिरासः ।

तत्र शुक्तिरपि सती, रजतमपि दृष्टे सत्, अत्र पुरोवर्तिनि च तद्र-
जतं भासत इत्ययमंशोऽग्रे निरूप्यमाणायामन्यथाख्यातावपि तुल्यः,
सचाग्रे भूषयिष्यते दूषयिष्यते च विस्तरशः । असत्संसर्गभानं पर-
मत्र विशिष्टम्, तच्चस्वयेमेव दूषितं तैः । नहि केवलमसद्भासितुं
न क्षमते सदुपरक्तन्तु भासते इति शक्यसमर्थनम्, असच्चापरो-
क्षानुभवविषयश्चेति व्याहतम्, नो खल्वसन् संसर्गः सत्ताद-
म्यङ्गत इति वदितुं क्षमसे, सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः, उपरागा-
नुपपत्तेश्च, असंश्च क्वचित्सम्बद्धश्चेति व्याहतम् । यदि च
बौद्धैः सन्धि विधायाऽसतोऽप्यपरोक्षानुभवं समर्थयसे तर्हि सर्वांशे
एवासत्ख्यातिमभ्युपगत्याऽपि स समर्थनीय इति व्यर्थेऽयं तत्र
स्याद् बौद्धैर्विवादः । अयुक्तमिति मत्वा चेदमवहेलितं नव्यनैयायिकैः
यत्र च गृह एव विवादस्तत्रापरैः किमुवाच्यमिति किमृतस्य मारणे-
नेति । तदुक्तं तर्कचणैः—“सन्मात्रविषय एव भ्रमः, रजतपुरो-
वर्तिनोः सत्त्वात्, न च संसर्गोऽसन्, तदुभयातिरिक्तस्य प्रमाणा-
नारोहात्संसर्गारोपस्थलेऽपि एवमेव, भ्रमत्वञ्च तदभाववति तत्प्र-
कारकत्वादि” इति । एतेन पुरोवर्तिनं रजततया प्रत्येमीत्यनुभवो
ऽपि सत्संसर्गविषयकत्वेनैवोपपादित इति ।

अथ सर्वासत्ख्यातिनिरूपणम् ।

असत्त्वं ज्ञानविषयतासमनियतं न वेति विप्रतिपत्तिरधुना
निरास्या । तत्र पूर्वः पक्षः—शुक्त्यतिरिक्तो देशो रजतत्वात्यन्ता-

भाववान् देशत्वात् शुक्तिवदित्यनुमानमसद्भाने मानम् । न च शुक्त्यतिरिक्ते घटादौ रजतत्वाभावस्वीकारात्सिद्धसाधनं, पक्षता-
वच्छेदकावच्छेदेनानुमितिसत्त्वात्, शुक्त्यतिरिक्तरजते साध्यास-
त्त्वाद्वाधस्तु नोद्भाव्यस्तत्र रजतत्वप्रतीतेः प्रमात्र एवास्माकं विप्र-
तिपत्तेः । अथ रजतत्वेनैव पक्षताऽस्तु, न चानुमितेराहार्यत्वा-
पत्तिरत एवाकिञ्चित्करत्वापत्तिर्घटवत्तां स्वीकृत्य तत्रैव घटाभाव-
मवगाहमानायाः प्रतीतेरिवेति वाच्यम् रजतत्वेन पराभिमतमिति
रीत्या प्रयोगेऽदोषादिति चेदस्तु ।

ननु रजतसामग्र्यप्रसूतत्वमुपाधिः, शुक्त्यादौ सत्त्वेन साध्य-
व्यापकत्वं, रजतेऽसत्त्वेन च साधनाव्यापकत्वमिति चेन्न, पक्षमात्र-
व्यावर्तकत्वात् । अपिचोपाध्यभावेन साध्याभावे साध्यमाने व्यति-
रेकव्याप्तामुपाधिः, तथाहि, रजतत्वेनाभिमतं रजतत्ववत् रजतसाम-
ग्रीप्रसूतत्वाद् व्यतिरेके घटवदित्यत्र व्यतिरेकव्याप्त्या, रजतत्वेन
पराभिमतं रजतसामग्रीप्रसूतं न भवितुमर्हति रजतत्वाभावाद्घटव-
दित्यनुमितौ रजतसामग्रीनिष्ठप्रागभावाप्रतियोगित्वस्य सन्दिह्य-
मानस्योपाधित्वात्, साध्यव्यापकत्वं निश्चितम्, साधनाव्यापकत्वं
सन्दिग्धम् । एवं रजतत्वं समवायेन रजतवृत्ति न जातित्वात् घट-
त्ववदित्यपि साधु, अत्रापि रजतसामग्र्यप्रसूतवृत्तित्वमुपाधिः
पूर्वाभिहितदिशा निरास्यः ।

शुक्तौ च रजतत्वं न केनाऽपि स्वीकृतम्, यदि कश्चिदभ्यु-
पजगाम, सोऽनुभवाननुसरणादेवाहेलनीयः नहि शुक्त्याऽपि
तादृशं कटकादि निर्मातुं पार्यते, यादृशं रजतादिति । एतेन
शुक्ती रजतात्मना परिणमते इति केषाञ्चिदुद्घोषोऽपि प्रतारणा-
यितः । पुरोवर्तिनि रजते वा “ इदं रजतमिति ज्ञानं भ्रान्ति-
रिति न वक्तुं सुशकम्, वर्तमानत्वात्तयोः । तयोः संसर्गा-
शे स्याद्भ्रान्तिस्तस्यासत्त्वात्; तथा चासत्त्व्यातिर्दत्तपदा सर्वास-

वत्साधनेनैव विश्राम्यति, यदाहुः-

प्रसरं न लभन्ते हि यावत्कचन मर्कटाः ।

नाभिद्रवन्ति तावद्धि पिशाचा वा स्वगोचरे ॥

एकत्रासत एवापरोक्षभानस्य क्लृप्तत्वेऽप्यत्राऽपि तदेवाप-
रोक्षमवभासिष्यते, इति व्यर्थोऽयं प्रपञ्चाभ्युपगम इति शून्यतैव
भगवती परमार्थसती विजयते ।

यदि धर्मधर्मिभावमनापन्ना एव इदं रजतसंसर्गास्त्रयोऽवभासन्ते
ते चास्मन्नये सन्त एवेति भणसि तर्हि समूहालम्बनादस्यक्रियन्तं
विशेषमाकलयसि, येनैकस्य प्रमात्वेऽपरस्य च भ्रमत्वे आदरः
तथा च विषयस्य सत्त्वे बाधग्रह एव नोदियात्, उदेति च बाधग्रह
स्तस्माच्च पूर्वग्रहस्य भानित्वकल्पना, सति च भानित्वे तदन्य-
थानुपपत्त्याऽसद्विषयकत्वं स्वीकार्यम्, सद्विषयकश्च भ्रमश्चेत्यस्य
विरुद्धत्वात् । असदेव रजतमभादित्यनुभवोऽप्यसत्ख्यातो मानम् ।
तदेवं प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तयस्तत्र मानानीति सिद्धम् ।

तथापि कथमत्र मनःप्रत्ययमादधीमहि असतोऽपरोक्षतानह-
त्वात्, नोचेत्कथन्नातीतानगतयोरपरोक्षावभासः, -स्याच्चेत्थं सर्व-
सर्वज्ञता, अन्यत्र वर्तमानस्यापि पुरोवर्तिनि असत्त्वात्, अतीताना-
गतानामपि चासत्त्वात्, असतश्चापरोक्षत्वस्वीकारात् सर्वज्ञता-
सम्पत्त्यर्थं तवागमेषु च साधनोपदेशा अपि वैयर्थ्यं कथन्नाशनुवीरन्,
तस्मात्त्याज्योऽयमसत्प्रकाशनसमर्थनाग्रह इति चेन्मैवं वोचः,

न खलु ममैव पुरत इयं चेतोव्यथाऽभिनेया, सर्वैरेव तु असत
एव भानमभ्युपतेव्यमिति ब्रूमः । अन्यथाख्यातिवादिनां हि अन्यत्र
देशेऽस्तु नाम रजतं, अत्र तु तदसदेव, अन्यत्र सत्तामात्रेण च
विशेषं वदता कालिकातास्थभोजनेन तृप्तिमभिलष्यन् वाराणसे-
योऽन्वहारि । नह्यन्यत्र सदपि अत्र कमपि विशेषमाधत्ते, अपरोक्ष-
तयाऽवभासनाच्च नैषा स्मृतिरपि येन संस्कार एव विशेष आधेय

इति भणितुं शक्येत । अत्रैव रजतं सदिति बुवाणस्तु रजतार्थिनं
शुक्तिकाशकलैरेव किमिति न कृतार्थीकुर्यात् । आत्मख्याति-
वादिनाऽपि बहिरसत एव भानस्वीकृतेरसतो भानमशक्यव्युदासम् ।

अत्रोत्पन्नं नूतनं रजतमिति व्याहरंरूपहास्य एव संख्या-
वद्भिः । तस्मादसत एव प्रतिभास इत्यक्रमेणाप्यालम्बनीयम् ।
अपि च न मन्त्रये व्यवहारेऽपि विश्वमिदं विश्वं गगनकुसुमायने
एव, परमार्थतत्त्वलीकत्वं वदामः, नहि मया सांघृतं सत्त्वमपि
पदार्थानां नेष्यते, नापि च विज्ञानं नास्थीयते, ज्ञापिकत्वभावना-
निवर्त्यः स्येमेव शून्यत्वभावनया निवर्त्याऽवाध्यतापि व्यवहारि-
की मयाऽभ्युपगतैव, यदाह,

“केनपिण्डोपमं खरं वेदना बुद्बुदोपमा,
मरीचिसदृशी संज्ञा, संस्काराः कदलीनिभाः ।
मायोपमं च विज्ञानमुक्तमादित्यबन्धुनेति” ।

शून्यताया परमार्थतामेव परं समर्थयामहे, विज्ञानमपि-
चानिर्वाच्यमभिदधता मया विज्ञानवादिमतप्रवेशोऽपि न व्य-
थायि, नहि विज्ञानस्याप्यनिर्वाच्यतां स मेने, येन मतैक्यं
शङ्कास्पदमपि भवेत् । ननु बाह्यस्य प्रपञ्चस्यानिर्वाच्यत्वाविशेषे
विज्ञानस्य सत्त्वं स्वीकृत्य योगाचारेण सहैकमत्यमेव किन्ना-
लम्बसे इति चेन्न, विषयस्यानिर्वाच्यत्वसिद्धौ निर्विषयकज्ञाना-
सम्भवात् ज्ञानस्य विषयसमानयोगक्षेमत्वात्, न खल्वनिर्वाच्यमपि
नित्यं येन तस्यैव सर्वदाऽवस्थानात् ज्ञानधारायास्तद्विषयकत्वमे-
वेति शक्यवचनं स्यात् तस्माज्ज्ञानमप्यनिर्वाच्यमेव । अतएव
“तत्रार्थशून्यं विज्ञानं योगाचाराः समाश्रिता । तस्याप्यभावमि-
च्छन्ति ये माध्यमिकवादिनः” इत्यत्र परमार्थतोऽभावमित्येवार्थः,
न तु सांघृतं सत्त्वमपि नेच्छन्तीत्यर्थः ।

सति चैवमसदेव विज्ञानं परमार्थतः समनन्तरप्रत्ययासादित-
सामर्थ्यातिशयमसन्तमपि सन्तमिव प्रकाशयति, अतिशयश्च तस्य
विषयजन्यज्ञानापेक्षया विषयजन्यत्वमेव, एवञ्च सति सर्व-
सर्वज्ञत्वापत्तिरपि न दानार्हा । कथमसतः समनन्तरप्रत्ययस्य
सामर्थ्यावायकत्वं कथञ्चासतः सामर्थ्याश्रयत्वमिति विकल्प-
कल्पना त्वविद्यैवोत्सारणीया संवृत्याख्यया । तदेतदेव पदार्थानां
संवृतिसत्त्वं ब्रूमहे । सिद्धे चैवं भ्रमस्थलेऽसद्भानेऽन्यत्राप्यसत्त्व-
मनुमिमीमहे । यथाहुः—

न सन्नासन्नसदसन्नचानुभयतत्त्वकम् ।

विमतं तर्कपीड्यत्वान्मरीचिषु यथोदकम् ॥

न सद्वाध्यत्वात्, अस्य जगतोऽनुभूयते हि बाधो योगजप्र-
त्यये, शून्यत्वभावनाजननीके, यौक्तिकबाधश्च संक्षेपतोऽभाणि
विज्ञानवादप्रस्तावे । नासद्, कालसम्बन्धात्, नहि गगनकुसुममपि
कालेन सम्बद्धं, तथा सति जायेत नश्येच्च । न सदसद्, विरोधात् ।

सद्भिन्नतयाऽसद्भिन्नतया च तात्त्विकत्वेन निर्वचनासम्भवात्
सदसद्भिन्नमपि न, तस्मात्सत्यत्वेन लोके प्रतीतिसिद्धस्य सत्त्वं
भवत् सांवृतिकमेव भवेत्, असत्त्वं तु तर्कपीड्यत्वेन ब्रूमः,
तदभ्यधायि—

“चतुष्कोटि विनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका जगुः” इति ।

“ द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ” इति च ।

तस्मात्सकलकलाकलितमदोऽसदेव सचेतनं जगदिति रम्यम् ॥

अथ सर्वासंख्यातिरिक्तः ।

तदेतस्य सर्वभङ्गस्य भङ्गममूमुचद् भगवान् वादरायणो
“नाभाव उपलब्धे” रिति मूत्रेण । अधिष्ठानस्य नाभावः, उपल-
ब्धेः प्रमाणात्प्रमितेः । कञ्चिद्वि परमार्थमालम्ब्यापरमार्था प्रति-
पिध्यन्ते यथा रज्ज्वादिषु सर्पादय इति च वभाषे भाष्यकृद्भि-

रपि । निरवधिकस्य बाधस्यासम्भवात् किञ्चिदधिष्ठानं चेतन-
मवस्थाभ्युपगमनम् । साक्षिणोऽपि बाधे तस्यान्य एव वाच्यः
साक्षी, तस्याप्यन्य इति भवेदनवस्था, निस्साक्षिके च बाधे
प्रमाणप्रश्ने किमुत्तरं, को ब्रूते सोऽस्तीति नास्त्येवेति किञ्चस्यात्
प्रमाणं विना च स्वीकारे किन्नाम यत्न स्वीकार्यत्वेनापाद्यं स्यात् ।
अन्वमानि चेदं धर्मकीर्तिनापि—‘अप्रत्यक्षोपलम्भस्यनार्थदृष्टिः
प्रसिद्धयतीति’ भणता, किन्तु साक्षिणोऽपि क्षणिकत्वे नोक्तबाध-
या मुच्यामहे इति तस्य नित्यत्वमेवातिष्ठामहे ।

तद्वच आचार्यैः— बाधितोऽपह्नवोमानैर्व्यावहारिकमानता ।

मानानां तात्त्विकं किञ्चिद्वस्तु नाश्रित्य दुर्भणा
इति । सर्वथा प्रपञ्चस्यापलापस्तु नाधिगन्तुं शक्यः— तस्य प्रत्य-
क्षादिप्रमाणगोचरत्वात्, अनिर्वाच्यत्वात् तस्य तद्विषयकप्रमाणानां
व्यावहारिकमानताभ्युपगमनीया । सा च साक्षिणं स्वप्रकाशं
नित्यं विना न निर्वोदुमीष्टे इति सोऽभ्युपेयते इति । नच विषयस्य
मिथ्यात्वे निर्विषयकज्ञानासम्भवात्, ज्ञानस्यापिमिथ्यात्वमिति-
वाच्यम् ज्ञानस्य सविषयकत्वनियमस्य प्रमाणशून्यत्वात्, ऐन्द्रि-
यकज्ञान एवोक्तनियमस्य सर्वैः स्वीकर्तव्यत्वात्, अन्यथा यत्र ज्ञानं
तत्र विषय इति दैशिकव्याप्तेः स्वप्नेप्यसम्भावितत्वात्, कालिक्याश्च
व्यभिचारादिति । तस्माद् मिथ्याभूतस्य कदाचिदपि मोक्षादौ
सर्वथाऽत्यन्ताभावसत्त्वेऽपि निर्विषयस्य ब्रह्मरूपज्ञानस्यावस्थान-
मभ्युपेयम् ।

तदेवमयमसत्त्ववादोऽन्तिके वेदान्तस्य, प्रपञ्चासत्त्वस्वीकारात्
असत्पदस्थानेऽनिर्वाच्यपदाभिपेकः परमतिरिच्यते अधिष्ठानत्वे-
नाभिमतं सद्वस्तुनि त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगत्वं हि मिथ्यात्वमाल-
लम्बित औषनिपदाः । निरधिष्ठानस्य तादृशनिषेधस्य प्रति-
योगित्वमनुमेनिरे माध्यमिका, ज्ञानज्ञेययोरुभयोरप्यनिर्वाच्य-

त्वस्वीकारादिति । नेदिष्टश्च विज्ञानवादस्ततोपि वेदान्तस्य, स्व-
प्रकाशविज्ञानस्वीकारात् । अनिर्वाच्यतांशोऽप्यस्ति क्रियानपि
विशेषः, यद्गादि परिमलकारैः—“नहि विज्ञानवादिनाऽस्माभि-
रिव जगदनिर्वचनीयमित्युच्यते, येन तस्येत्थं विचारासङ्गत्वं भूषणं
भवेत् किन्तु बाह्यास्तित्ववादिभिर्यावद्ब्रह्मिहिरस्तीत्युच्यते तत्सर्वमन्तः
सत्यमेवास्तीति कथ्यते ।”

अयमभिसन्धिः—वेदान्तिभिः सत्त्वेनासत्त्वेन सदसत्त्वेन
चानिर्वाच्यत्वं स्वीकृतम्, योगाचारेण तु निर्वाच्यसद्विज्ञानरूपेण
निर्वाच्यत्वमेवाभ्युपगतम्, माध्यमिकेन तु न तादृशविज्ञानात्म-
तयापि निर्वाच्यत्वमुपेतम् । तर्हि महतो विशेषस्य सत्त्वान् माध्य-
मिकापेक्षया नेदिष्टत्वोक्तिः कथमिति चेत्, सतो विज्ञानस्य स्वप्रका-
शस्याभ्युपगममात्रेणेति गृहाण ।

तस्मादलीकविषयकत्वमेव भ्रान्तीनां व्यासेधामो नत्वनि-
र्वाच्यविषयकत्वमपि, अनिर्वाच्यमपि चोत्पद्यत एवेत्युपरिष्ठान्नि-
वेदयिष्यते । तस्माद्भ्रान्तेः सद्योजातानिर्वाच्यविषयतया सति
जीवने न तदन्यथानुपपत्तिरसत्ख्यातौ मानम् ।

अत्रावर्तमानस्य कदाप्यपरोक्षतया भानासम्भवात् । अनुभव-
स्तु अनिर्वाच्यत्वस्यैकदेशं सद्विलक्षणत्वमेवावगाहते “रजतमस-
देवाभादित्याकारकः । शशशृङ्गवदलीकत्वपरत्वे तदपरोक्षासम्भ-
वात् । असच्छब्दस्यानिर्वाच्यपरत्वे त्विष्टापत्तिः । तदत्र नाऽस्माकं
कोऽपि व्ययो भवति अविद्यैव यदि भगवती प्राणान् धारयन्ती
अनिर्वाच्यं प्रसुवीत, अनुभवोऽहि तथासति ‘अहं रजतं पश्यामी’
त्युपपद्येत परम्, अत एव च गौरवविभीषिकाऽपि न समुन्मिषति,
रजतादिपक्षकमनुमानं तु वेदान्तिनामिष्टम् ब्रह्मसत्त्वाबाधनात्,
तद्बाधासम्भवश्च निवेदितः । तस्माद्भ्रमे सदसद्विलक्षणं प्रथतां

नत्वसदेव, अधिष्ठानन्तु चेतनं सर्वत्र सदेव प्रतीयते तस्मात्केवलस्यासतः प्रथेति न युक्तम् ।

यच्चा स्वकपोलकल्पितं विकल्प्य विकल्पयामासुरसद्वादिनं तदस्मभ्यं न रोचते, शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं परमुपनिबद्धा ग्रन्थप्रणेतृभिस्ते विकल्पा यत ईदृशी हि विचारसरणिः—यत्सम्भावनामात्रेणापि विकल्पाः कल्प्यन्त एव परैरकल्पिता अपि । अमीचेमे-अविद्यया यदि विज्ञानेऽसत्प्रकाशनशक्तिरभ्युपेयते किमुप्याः शक्यम्, अशक्यैव तु सा न भवनीया, तादृश्या अपि शक्तित्वस्य पारिभाषिकत्वात्, शक्यं च भवदसदेव भवेत्, सतोऽनुपगमात्, तदपि किं कार्यतया शक्यं, ज्ञाप्यतया वेति, असतोऽकार्यत्वान्न प्रथमस्य कल्पस्य प्रसरः, द्वितीये च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वार्थं ज्ञानान्तरसोपक्षतयाऽ नवस्था दुरवस्था, यदि च शक्तिर्नाभ्युपेयेत, तदा नेयं दूषणततिः, विज्ञानमेवासतः प्रकाश इत्युक्तिरपि सदसतोः संबन्धासम्भवादिना प्रतिभणिता, द्वयोरेवासत्त्वं स्वीकुर्वति माध्यमिके तु नेदं दूषणम्, असतोरपि निरुपाख्यत्वे न सम्बद्धता, अनिर्वाच्यत्वे तु सम्भवेदेव, सम्बन्धोप्यनिर्वाच्य इत्यन्यदेतत्, असत्यप्यर्थक्रियाकारित्वं सांवृतं वा सत्त्वं स्वीचकार स इति न निरुपाख्यत्वनिवन्धनो दोषः । सर्वत्र भ्रान्तिव्यवहारयोः सांवृतत्वसाम्यादेव च,

“प्रतियोगिनि दृष्टे च जाग्रद्बोधे मृषा भवेत् ।

स्वप्नादिदृष्टिरस्माकं तव भेदोऽपि किं कृतः ॥”

इति बौद्धं प्रति भट्टोक्तं संगच्छते । नासद्विना तदनुभवो निरूप्यत इति तयोरविनाभाव एवेत्यपि तादात्म्यतदुत्पत्त्योरभावात् प्रत्युक्तम्, निरूप्यनिरूपकभावमप्यमुमनिर्वचनीयतैव समादधातीति तु मनोरमम् ।

असन्तं सत्त्वेनावगाहनात् सदन्तरं वा सदन्तरात्मनाऽवगाहनात् सदसत्त्वेन वाऽवगाहनात् ज्ञानानां मिथ्यात्वमिति विकल्प्य खण्डयन्तोऽपि श्रीमदुदयनाचार्यादयोऽस्मदनुकूला एव, सर्वथैवा-
निर्वाच्यत्वस्यैव ख्यापनात् ।

असदेव यदि सत्त्वेनावगाहं तदा पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिर्न शक्योपपादा, मध्ये च कल्पे इष्टापत्तिं चक्रुः संसर्गस्यैव तत्रास-
त्त्वस्य पर्यवसानादित्याशयेन, तदेतदपि पूर्वं खण्डितम् ।

तृतीयस्तु कल्पो न प्रवृत्त्यौपयिक इति स्वत एव चूर्णित इति । वेदान्तानुसारेण पूर्वाभिहितं खण्डनन्तु ज्याय इति ।

ब्रह्मसत्त्वसिद्धौ चासत्त्वं न ज्ञानविषयतासमनियतमिति सिद्धम् ।

भूमविषयत्वं प्रमाविषयत्वव्याप्यं न वेति विप्रतिपत्तिस्तु न स्वातन्त्र्येण निरासमपेक्षते, खण्डितत्वात्, निरसिष्यमाणत्वाच्च अन्यथाख्यात्याद्यन्तर्गतैव सा ।

अख्यात्यन्यथाख्यातिवादिनोर्विप्रतिपत्तिरधुना निरास्या ।

अथाख्यात्युपपादनम् ।

तत्र यद्यपि “सर्वे प्रत्यया यथार्थाः प्रत्ययत्वाद् घटप्रत्यय-
वदित्यनुमानं न साधु, रजतस्मरणेदमनुभवयोः पक्षतायां सिद्ध-
साधनात्, विशिष्टज्ञानस्याप्रसिद्धतया पक्षान्तर्गतत्वे आश्रया-
सिद्ध्यापत्त्या न पक्षतावच्छेदकावच्छेनानुमितावपि निस्तारः ।
सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति नीत्या धर्म्यंशे याथाध्याङ्गीकारात्
सिद्धसाधनमपि । ज्ञानत्वं विशेष्यावृत्तिप्रकारकवृत्ति न ज्ञानत्वाव-
च्छिन्ननिरूपितवृत्तिताश्रयत्वात् प्रमात्ववत् । हेताववच्छेदकता-
ऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपा प्रविष्टा नत्वन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपा,
तेनारोपवादिभिर्दृष्टान्ते साधनवैकल्यं न देयम् । इच्छाया विशेष्या-

वृत्तिप्रकारकतास्वीकारात् तत्र प्रतियोगिप्रसिद्धिर्बोध्यः । न चै-
तच्चक्षुरेतच्चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवज्ज्ञान-
जनकं इन्द्रियत्वान्मनोवदिति सत्प्रतिपक्षशङ्क्यः । चक्षु-
पज्ञानातिरिक्तज्ञानजनकत्वस्योपाधित्वेनाप्रयोजकत्वात्, नच पक्ष-
मात्रव्यावर्तकतयाऽनुपाधित्वं, भवन्मतेऽनुकूलतर्काभावान्मन्मते
चानुकूलतर्काणां वक्ष्यमाणत्वात्, तादृशस्याप्युपाधित्वे बाधकाभा-
वादित्यपि न साधु, विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वेनोभयवासिसम्भ-
तयोरिच्छाव्यवहारयोर्वृत्तित्वाभावस्य ज्ञानत्वे प्रतिवादिनामि-
ष्टत्वेन सिद्धसाधनात् ।

तथापि ज्ञानत्वं विशेष्यावृत्तिप्रकारकवृत्तित्वात्यन्ताभावाधि-
करणं ज्ञानत्वावच्छिन्ननिरूपितवृत्तिताश्चयत्वात्प्रमात्ववदिति
सम्भवति । भ्रान्तिवादिभिस्तादृशवृत्तितायाः स्वीकारान्न सिद्ध-
साधनं देयम् । न च दुष्टसामग्र्यप्रसूतमात्रवृत्तित्वस्योपाधित्वमिति
वाच्यम् । मन्मते ज्ञानत्वस्यापि तादृशत्वेन साधनव्यापकत्वात् ।
तस्मादोपासंस्पृष्टमिदमनुमानम् ।

रजताकारज्ञानस्य च कथं शुक्तिविषयकत्वम् । भासमानत्वं हि
विषयत्वं, भासते हि रजतं, न शुक्तिरिति । रजतेच्छाजन्यशुचित
विशेष्यकप्रवृत्तिजनकं रजतविषयकं ज्ञानं शुचितविषयकेतिपदा-
भिलष्यं न शुक्लभासकत्वाद्यज्ज्ञानं यन्न भासयति तज्ज्ञानं
तद्विषयकेतिपदाभिलष्यं न भवति सम्प्रतिपन्नवत् । हेतुसाध्ययोरैक्यं
मा शङ्कीति साध्यस्य पदाभिलष्यत्ववदितत्वं समपादि । एवं
तादृशं पुरोवर्तिविषयकं ज्ञानं रजतत्वप्रकारकेतिपदवाच्यं न
रजतत्वाभासकत्वादिति बोध्यम् । उभयत्र हेतवभावस्तु पक्षे न
शङ्क्य एव । अन्यविषयकज्ञानस्यान्यभासकत्वे सर्वसवेज्ञतापत्तेः ।
रजताभावेऽपि ज्ञानस्य रजताकारत्वे साकारवादापत्त्या बाह्यप्रप-
ञ्चाप्रलापापत्तिः । संविदो व्यभिचारित्वे च निष्कम्पं न क्वापि

प्रवर्तते जनः । अभ्युपगते हि भ्रमे तत्सामान्यनिबन्धनोऽन्यत्रापि भवेत्प्रामाण्यसंशय इति तन्निवृत्त्यर्थं मानान्तरगवेषणा यां परतः प्रामाण्यवादोदत्तपदो भवेदिति स्वप्नेऽपि स्वतः प्रामाण्यवादिभिर्न युक्ताभ्युपगमो भ्रमः । परतः प्रामाण्यालम्बिभिरपि निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तये न सोऽभ्युपेय इति गृहाभिसन्धिः । रजतप्रत्यक्षे तत्संयोगस्य रजतत्वप्रत्यक्षे च तत्संयुक्तसमवायस्याऽपेक्षितं तथा तयोरभावान्न तयोः प्रत्यक्षता सम्भविनी । दोषाणां च प्रतिबन्धकत्वं न तु विपरीतकार्यावहत्वमपि येन दृषितलोचनं तत्र हेतुतापदेऽभिषिच्येत ।

विमतं रजतज्ञानं पुरोवर्तिविषयं रजतार्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वादित्यनुमानं त्वप्रयोजकं, स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतसंसर्गज्ञानद्वयादेव प्रवृत्त्युपपत्तेः, इदमिति चाक्षुषं ज्ञानं, रजतमिति च प्रमुष्टतत्तावस्मृतिः निरन्तरोत्पन्नत्वाच्च विवेकाग्रहः, भवद्भिरपि विवेकाग्रहेतुक एवारोपोवाच्यस्तथा च “तद्धेतोरेवास्तु हेतुत्वं किं तेनेति” न्यायेनोभयाभ्युपेयविवेकाग्रहादेवोपपत्तेः किमारोपेण विशिष्टात्मकेन, एवं च गौरवपराहतमपि भवदनुमानं, न च मिथ्याज्ञानानभ्युपगमे, इष्टभेदाग्रहाद्यथा प्रवृत्तिरेवमनिष्टभेदाग्रहात् निवृत्तिरपि प्रसज्येतेति वाच्यम्, अभावाप्रतियोगित्वेनोपस्थितस्यैवैष्टस्यानिष्टस्य वा प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वात्, यत्रेदं रजतं, न शुक्तिरिति ज्ञातं तत्र प्रवृत्तिरेव, अनिष्टायाश्शुक्तेरभावप्रतियोगित्वेनोपस्थितेरनिवर्तकत्वात्, यत्र चेयं शुक्तिर्न रजतमिति प्रतीतं तत्रेष्टरजतस्याभावप्रतियोगित्वेनोपस्थितेरप्रवर्तकत्वेन निवृत्तिरेवेति विवेकः । एतेन रजते नेदं रजतमिति भ्राम्यतोऽपि रजतार्थिनस्तत्र प्रवृत्तेरापत्तिः रजते तद्भेदग्रहस्वीकारेऽन्यथाख्यातिभिर्या इदमिति, न रजतमिति च ज्ञानद्वयस्य स्वीकर्तव्यत्वादिति प्रत्युक्तम्, तत्र रजतस्य भेदप्रतियोगित्वेनैवोपस्थितः ।

ननु संवादिप्रवृत्तिस्थले विशिष्टज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं दृष्टं

तथाऽत्राप्यस्तु, प्रवृत्तित्वेन विशिष्टज्ञानत्वेन च कार्यकारणभावे
लाघवात्, भवन्मते कारणताद्वयी सापि च गुर्वी, संवादिप्रवृत्ति-
त्वावच्छिन्नं प्रति विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नैका, विसंवादिप्रवृत्तित्वा-
वच्छिन्ननिरूपिता अगृहीतसंसर्गकज्ञानद्वयत्वावच्छिन्ना चापरेति,
वह्नित्वेनेन्धनत्वेन सत्येव कार्यकारणभावे ताणादिवह्नित्वेन
तृणत्वादिना च कार्यकारणभावः कल्प्यते, यत्सामान्ययोः कार्य-
कारणभावस्तद्विशेषयोरपाति न्यायेन, अत्र तु सामान्यकार्य-
कारणभावासम्भवात् न विशेषोऽपिशङ्क्य इति चैन्मैवम् । सत्यरज-
तस्थलेऽपि रजतपुरोवर्तिज्ञानत्वेन कारणतैका सामान्यात्मिका
विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताऽपेक्षया लघ्वी, सत्यपि भेदाग्रहे इदं
रजतज्ञानयोर्माभूत्प्रवर्तकतेति भेदाग्रहे सतीतिविशेषणीयम् । किञ्चि-
द्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताकज्ञान-
त्व हि विशिष्टज्ञानत्वं गुरुतमम् ।

अथ भेदाग्रहे सतीत्येतावन्मात्रस्यानुपयुक्तत्वादिष्टपुरोवर्ति-
नो भेदाग्रहे सतीतिविशेषणीयम्, तथा च तयोः सत्यस्थले भेदा-
प्रसिद्धया भेदाग्रहाभावस्य हेतुत्वं कथं सम्भवेदिति चेत्, पुरोवर्तिनिष्ठ-
स्येष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वाभावस्य हेतुत्वे सामञ्जस्यत्वात्
इष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यताया अन्यत्र प्रसिद्धिमुपगताया
अभावस्य सत्यस्थले पुरोवर्तिनि निराबाधत्वात् ।

नन्वेवं क्वापि विशिष्टज्ञानं न प्रसिद्धयेत् सर्वत्र भेदाग्रहेणैव प्रवृ-
त्त्यादेः सेत्स्यमानत्वात् तथा च शब्दानुमानादीनां प्रमां प्रत्यजन-
कत्वेन तेषां प्रामाण्यं दत्तलाञ्जलि प्रसज्येतेति चेन्मैवम्, यत्रेन्द्रिय-
संयुक्तसमवायेन रजतत्वमन्वभावि तत्रैतत्सन्निकर्षप्रविष्टसंयुक्त-
त्वबलाद्रजतानुभवोऽप्यावश्यकः तथाचैवं सत्यस्थलेषु धर्मधर्मि-
विषयकमेकं ज्ञानं सिद्धयत् केन वार्यते, प्रकृते त्वन्याकारज्ञानस्यान्य-
लम्बनत्वे विरोधस्याधस्तान्निवेदितत्वात् नैकं ज्ञानं समर्हति ह्यु ।

स्यादेतत्-यत्र वह्निसंशीत्यनन्तरं धृतीपटलं धूमतया निश्चि-
त्य वह्न्यभाभवति वह्न्यर्थी प्रवृत्ते, तत्र प्रवृत्तिं प्रति धूमभ्रमो हेतुर्वा-
च्यः स धूमभ्रमो भवन्मते यथा तथाऽस्तु किन्तु हुतभुगादानानुक्कलकृ-
तिजनने तस्य को व्यापार इति विचारणीयम् भेदाप्रतियोगित्वेनोप-
स्थितिविषयीभूतकृपीटयोन्यसंसर्गाग्रह एव तत्र व्याप्रियते इति चेन्
निरचायि, तदा धूमप्रत्ययेन किमकारि, तस्मात् प्रागपि तादृशा-
संसर्गागृहीतेर्लब्धप्राणत्वात्, संशीतो हि भेदाप्रतियोगितया हुता-
शनेन विषयतापदमलम्भ्येव, असंसर्गाग्रहेणापि तदीयेनार्वत्येव,
नहि एकस्मिन् विशेष्ये स्वातन्त्र्येणोपस्थितिविषयतापन्नविरुद्धा-
नेकधर्माणामसंसर्गाग्रहादन्यः संशयः, तस्मात्संदेहेनैव प्रवृत्त्या-
पत्त्या धूमप्रतीतिर्वैयर्थ्यमरुतुवीतैव, यदि च तत्र निर्वहो वह्न्यनुमि-
तिमेव व्यापारयसि, तदा भ्रान्तिर्लब्धपदा प्रसरं लभेतैव। यदि च
तत्राशुशुक्लशुक्लमितिमपि भेदागृहीतिमेव मनुष्ये, पर्वतस्य प्रत्यक्ष-
तयाऽनलस्य च स्मर्यमाणतया भेदावहसामभ्याः सत्त्वात्, तदा प्रत्य-
क्षभ्रमात्कं विशेषमुत्प्रेक्षसे, अग्निं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिं
च कथं समर्थयसे इति चेत् कोऽयं पूर्वपक्षप्रवालो मम वादिद-
न्तिनः, व्याप्तिव्यवाहनस्मृतिद्वयेव तत्र व्याप्रियताम्, हेतु
प्रत्ययसमनन्तरभावित्वं प्रतिसन्दधता चानुमिनोर्मीत्यनुव्यवस्यताम्
तथा च न काप्यनुपपत्तिर्जागति।

अयथार्थविशिष्टप्रतीतौ च न किमपि प्रमाणमुत्कलयामो
येन सऽस्माकं मानसे रथानुमीहेतापि। ननु पक्षविशेष्यकलिङ्ग-
प्रकारको हि निश्चयोऽनुमितिजनकतापदेऽभिपिक्तमूर्तकृतुञ्चुभिः,
तथा च लिङ्गाभासाज्जनिमनुभवन्ती अनुमिति लिङ्गवैशिष्ट्यज्ञाना-
देव भवेत् तथा च तदेवायथार्थप्रतीतिं विस्तृणुयादिति चेन्नूनं
प्रस्मृतोऽसि, तत्रापि लिङ्गासंसर्गाग्रहादेवोपपत्तेः।

एतेन विवादपदानि पदानि स्वस्मारितपदार्थान्वयप्रतिपाद

कानि आकाङ्क्षासन्निधिमत्पदकदम्बकत्वान् गामानयेतिपदकदम्ब-
वदिति श्रीचित्मुखानुमानमपि निरस्तम् अद्योक्तत्वात् अयोग्ये
योग्यताया असंसर्गाग्रहादेवोपभक्तेः । ननु सर्वेषां ज्ञानानां प्रमात्वे
यथार्थत्वायथार्थत्वव्यवहारः सार्वलौकिकः कथमिति चेन् सफल-
प्रवृत्तिजनकत्वाजनकत्वाभ्यामित्यवेदि । पुरोवर्तिनि प्रवृत्तेःप्रति-
बन्धकत्वेन च नेदं रजतमित्यादिबाधकानां बाधकत्वमप्युपपद्यते-
तराम् । तस्माद् विपतं ज्ञानं व्यधिकरणप्रकारकत्वानधिकरणं,
ज्ञानत्वान्, घटज्ञानवदिति,

यदाहुः—“अहो वत महानेप प्रमादो धीमतामपि ।

ज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किन्निबन्धनः ।” इति ।

सैयं तत्तांशस्य ख्यातेर्ग्रहणस्याभावान् प्रमृष्टताकस्मृति-
रख्यातिरिति, अथवा विवेकस्य ख्यातेर्ग्रहणस्याभावादख्याति-
रिति नारमणीयम् । तदेतत्सकलं समकलि विरुल यितुं गुरुमतमिति ।

अख्यातिनिरासोऽन्यथाख्या- त्युपपत्तिश्च ।

अथात्र भ्रान्तिवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते ।

ज्ञानत्वं विशेष्यावृत्तिप्रकारकवृत्तित्वात्यन्ताभावः। अधिकरणं ज्ञानत्वावच्छिन्ननिरूपितवृत्तित्वाश्रयत्वात् प्रमात्ववदित्यनुमानं न तावत्साधु, दुष्टसामग्र्यप्रमूतमात्रवृत्तित्वरूपोपाधिना कवलितत्वात्, न च ज्ञानत्वस्यापि तादृशत्वेन साधनव्यापकतेति शङ्क्यम्, ज्ञानत्वे तादृशत्वस्याऽप्यनिर्णीतत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वस्य निराबाधत्वात्, तादृशस्याऽपि तर्कसरणिर्विद्भिरुपाधित्वस्य स्वीकृतत्वात् । यच्च रजतेच्छाजन्यशुक्तिविशेष्यकप्रवृत्तिजनकं रजतज्ञानं शुक्तिविषयकेतिपदवाच्यं न शुक्त्यभासकत्वादित्यनुमानद्वयं, तदपि न, किमत्र शुक्तित्वावच्छिन्नविषयताकेतिपदाभिलष्यत्वाभावः साध्यते किम्वेदन्त्वावच्छिन्नविषयताकेतिपदाभिलष्यत्वाभावः, आद्ये सिद्धसाधनम्, अपरस्मिन् तवैवानुभूतिविरोधः । प्रवर्तते हि पुरोवर्तिनीदमि जनोऽङ्गलिनिर्देशपुरस्सरम् । एवञ्च न सर्वसार्वज्ञ्यमपि, यथोचितं स्वीकारात् सम्भवदिदमादे विषयत्वं न त्यज्यते, असम्भवञ्च नोपादीयते । विशिष्टज्ञानं हि सर्वत्र विशेषणविशेष्यविषयकं दृष्टचरमित्ययथार्थेनाऽपि तेन तथैव भाव्यम् । ज्ञाने रजतत्वं नाभ्युपगतमिति न साकारवादिमतप्रवेशः ।

यत्तु संविदां व्यभिचारित्वेऽनाश्वासं मन्यसे तत्र वक्तव्यम् । परतः प्रामाण्यपक्षे तावदनाश्वासो यथार्थत्वाज्ञानं वा, यथार्था-

यथार्थत्वसन्देहो वा आद्ये सफलप्रवृत्तिजनकत्वेन हेतुनैव प्रामा-
 ण्यानुमितौ यथार्थत्वाज्ञानं निवत्स्यति, तादृशसन्देहस्तु विशेष-
 निश्चयात्पूर्वमिष्यत एव । स्वतः प्रामाण्यपक्षेऽपि इत्थमालोच-
 नीयम्, व्यचारित्वेनानाश्वासं ददता किमव्यभिचारित्वं प्रामाण्यं वा
 प्रामाण्यव्यापकं वा प्रामाण्यहेतुं वा स्वीक्रियते येन पक्षत्रयेऽपि
 सति व्यभिचारित्वेऽप्रामाण्यमापाद्यते, प्रथमे प्रामाण्यव्यभिचारि-
 त्वयोर्भावाभावतया, द्वितीये व्यापकाभावेन व्याप्यभावमुद्रया
 तृतीये कारणभावेन कार्यभावाद्वारा । सितासितादिविषयान्
 व्यभिचरदपि चक्षुर्न प्रामाण्यं जहातीति नाव्याभिचार्येव प्रमाणम्
 नाऽप्यव्याभिचारित्वमप्रामाण्यम्, हेतुत्वव्यापकत्वयोरप्येतेन नि-
 रासः । नो चेत्कथम् व्यभिचारित्वरूपस्य व्यापकस्य हेतोर्वाभावात्
 चक्षुरादिषु प्रामाण्यमवतिष्ठेत । यदि च ज्ञानस्यैव व्यभिचारो
 दोषतामावहति तथैव च मम मतम् कारणानां व्यभिचारित्वन्तु
 दूषकतया न ममाऽपि सम्मतमिति भणसि तर्हि ज्ञानमव्यभिचार-
 मपेक्षमाणं विषयावभासे वाऽपेक्षेत प्रवृत्त्यादौ वा, आद्ये ज्ञानं
 विषयमवभासयदेवोत्पद्यते, अन्यथा का तस्य ज्ञानताऽपीति न
 तत्रापेक्षते । नान्तिमोऽपि कल्पः, परतः प्रामाण्यस्यानवस्थापाद-
 कत्वेन क्वचिद्विश्रान्तौ च तस्य विश्रान्तिस्थानस्यानिश्चितप्रामाण्य-
 कतया प्रथमस्यापि प्रामाण्यानिश्चायकत्वप्रसङ्गेनास्वीकारात्,
 स्वतः प्रामाण्ये तु अव्यभिचारित्वरूपमप्रामाण्यं यथाऽर्थक्रिया-
 संवादादिज्ञाने स्वतो गृह्यते प्रथमेऽपि तस्य स्वत एव ग्रहात्
 काऽनाश्वासशङ्काऽपि प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं च प्राथमिको यो ज्ञान-
 ग्रहस्तद्ग्रहत्वम् । असंवादिव्यवहारजनकतां ज्ञानेष्वभ्युपगच्छ-
 ता चानाश्वासशङ्काप्रसक्तेस्त्वया स्वतः प्रामाण्यमालम्ब्यैव समा-
 धेयत्वात् । अत एव च परतः प्रामाण्यापादकत्वं न भ्रमाङ्गीका-
 रस्य, अन्यथा त्वमपि कथं मुच्यसे. यत्रोक्तम्-

“रजतेऽनुभवः किं स्यादुत प्रमुषिता स्मृतिः ।

द्वैविध्यदर्शनादेवं भवेत्तत्रापि संशयः ॥

संशयानश्च संवादं नूनमन्वेपते जनः ।

तदपेक्षाकृतं तस्मात् प्रामाण्यं परतो ध्रुवम् ।” इति

दोषविशिष्टकरणानां च विपरीतज्ञानहेतुत्वं सम्भवति ।

यन्नाशकं तन्न जनकमिति तु न, एकस्यैव वनानलस्य
वेत्रवीजनाशकत्वरूपान्तरजनकत्वयोर्दृष्टत्वात् । अपि च

मुच्यते शालयो दुष्टा न यद्यपि यवाङ्कुरम् ।

शालिकार्यं त्वपूपादि जनयन्त्येव कल्मषमिति न्यायेन
दुष्टेन्द्रियाणां विपर्ययजनकत्वं सम्भवत्येव ।

अनिर्वाच्यरजतोत्पत्तिमभ्युपगच्छतां सामग्रीसम्भवो वक्ष्यते ।
नैयायिकानां मतेऽपि विशेषणज्ञानविशेष्यसन्निकर्षासंसर्गाग्रहाणां
त्रयाणां विशिष्टधीनिमित्तानामत्र सत्त्वात्, तथाहि असंसर्गाग्रहस्तु
भवत्सम्मत एव, रजतसामानाधिकार्ये च रजतसंयोगस्य हेतुत्वं
विशेष्यसन्निकर्षत्वेनैव वाच्यम्, तथा च विशेष्येण तेन ज्ञान-
लक्षणसन्निकर्षोऽस्त्येव, रजतत्वं च विशेषणं ज्ञातमस्त्येव,
पुरोवर्तिनापि च संयोगः सन्निकर्षो वर्तते एव, प्रत्यभिज्ञानवत्
संस्कारेन्द्रियाभ्यां विशिष्टज्ञानश्च सम्भवत्येव । नच प्रत्यभिज्ञानं
ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयमेवास्तामिति शङ्क्यमपि, अभेदो दत्त-
जलञ्जलिः कृतः स्यात्, तथा च क्षणभङ्ग एव शरणं भवेत्तत्र,
नच अभेदे तदतिरिक्तं मानमाकलयामः । सोऽयमित्यत्रायमिति वि-
द्यमानविषयकानुभवसमानविषयकत्वात् स्मृतेः, समानविषयक-
त्वस्थले च तयोः सहकारितास्वीकारात्प्रत्यभिज्ञानप्रमाणकोऽभेदः
सेत्स्यत्येवेति चेत् स्यादेवं यदि समानविषयत्वं तयोर्ज्ञायेत तदेवं तु
ज्ञातुं न प्रभवामः, अनुभवो यदि स्मृतिमवगाहेत स्मृतिर्वाऽनुभव-
मालम्बेत तदा परस्परं गृह्णन्तौ तौ समानविषयतामपि कथञ्चित्

गृहीयातां नत्वेवम्, स्वप्रकाशयोरपि तयोः परस्पराचुम्बनात् ।
न च ज्ञानान्तरेणापि तयोरेकविषयत्वं शक्यग्रहणं, तदानीं तयोः
स्थातुमेवाशक्तत्वात्, क्षणिकत्वात्, नापि च स्मर्यमाणयोस्तयोः
समानविषयत्वं विषयीकृतं कस्यचिदुपकरोति स्मृतेरप्रमाणत्वात्,
तस्मात् प्रत्यक्षमेव तावत् “पुरोवर्तिनं रजततया प्रत्येमीत्याकारकं
“इदंरजतमिति ज्ञानं मम मिथ्यैव प्रादुरभूत् न तु ज्ञाने प्रादुरभूता-
मिति” च तव मुखमुद्रणं कर्तुं क्षमते, एतादृशं सार्वजनीनं चानु-
भवं रजतत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वासंसर्गाग्रहादिना अन्यथयतस्त्व-
त्तो लज्जैव लज्जिता परम्, तथाप्यधिकमपि शुश्रूषमाणा य ते किमपि
श्राव्यमेव मया ।

तथाहि, ज्ञानद्वयात्प्रवृत्तिरेव न सम्भविनी, अगृहीतभेदात्
तस्मात्प्रवृत्तिमिच्छन् भेदग्रहस्य प्रतिबन्धकस्याभावं कारणतया
स्वीचिकीर्षसि, प्रतिबन्धकाभावस्य च हेतुत्वं पराकर्तुमीशमहे
भवेत्तस्य कारणत्वं यदि अन्वयव्यतिरेकमात्रेण कारणता
भवेत् अनन्यथासिद्धाभ्यां च ताभ्यां भवन्ती न प्रतिबन्धकाभावे
स्थातुमीष्टे, कारणे विशेषणत्वात् कारणतावच्छेदकत्वात्
दण्डत्वादिवदन्यथासिद्ध एव सः । न च विशिष्टस्य कारणत्वे
विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाऽभावात् उभयोरेव कारणता
पर्यवस्यतीति वाच्यम् यतो लोकानुभवमनुसन्धानादयं कार्यकारण-
भावं कल्पयामो नतु प्रेक्षा मात्रेण येनैवमनुयुज्येमहि, अप्रतिबद्धः
पाणिहुताशनयोगो हेतुर्नतु तत्संयोगविशिष्टः प्रतिबन्धाभावः
इति लौकिकव्यवहारादेव कल्प्यते । प्रतिबन्धकशून्येनाऽग्निनाऽज-
निदाह इत्यपि ते व्यवहरन्ति नतु अग्निमता प्रतिबन्धकाभावेनेति ।

एतेन विशिष्ट कारणतादिस्थले विशेष्यविशेषणभावे
विनिगमकाभावमवलोक्य गौरवमापादयन् तत्तद्ग्रन्थेषु गदाधर
भट्टाचार्यादिरपास्तः । अभिदधे च वाचस्पतिमिश्रैर्न्यायवार्तिक-

तात्पर्यटीकायाम् “यद्यपि गुरुत्वं समवायिकारणमपेक्षते तथापि चरमनिमित्तान्तरं नापन्नत इत्यर्थः, यद्यपि प्रतिबन्धापगमो भवति चरमभावी तथापि न निमित्तान्तरं, प्रतिबन्धे सति गुरुत्वं न करोति, कार्यं त्वौत्सर्गिकं, न पुनः प्रतिबन्धकाभावस्यापि तत्र निमित्तभावकल्पना युक्ता तदन्वयव्यतिरेकस्यान्यथा-सिद्धेरिति” अ० २ आ० २, सू० १३, प्र० २ । एवञ्च कार-णीभूताभावप्रतियोगित्वं न प्रतिबन्धकत्वं किन्तु सत्यां साम-ग्र्यां कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वमेवेत्यवधेयम् । स्वरूपमेव भेदमभ्यु-पगच्छतश्च प्रभाकरस्य मते स्वप्रकाशाभ्यां स्मृतिग्रहणाभ्यां स्वरूपग्रहणादेव भेदग्रहसिद्धेः कथमयं भेदाग्रहोऽपि, स्वरूपमगृह्य-तश्च का स्वप्राशताऽपि । दोषवशान्न गृह्यते इति चेत् तत्किं ज्ञानयोर-नुत्पत्तिमेव तत्र वाञ्छसि, नह्यस्वप्रकाशस्य ज्ञानस्य त्वन्मते उत्पत्तिर्नाम । मा च कार्पीत् ग्रहणं स्वविवेकं विशेषाविषय-त्वात्, विशेषमवगाहमाना स्मृतिस्तु विविञ्च्यादेव स्वात्मानं ग्रहणादिति ।

एवं विषयस्वरूपयोरपि ताभ्यां ग्रहणात् स्वरूपात्मको भेदः प्रकाशित एव विषययोरपीति विषयतोऽपि विवेकाग्रहो न शक्यः समर्थनः । अपसिद्धान्तमगणयंश्च वैधर्म्यमपि भेदतया यद्युपेयात् तदपि पुरोवृत्तित्वरजतत्वरूपं ग्रहीतमेवेत्यास्तां विस्तरः ।

नचेयं बाधा वेदान्तिनोऽपि कथं मोक्षयति, तैरपि स्वप्रकाशज्ञान-स्वीकारात्, भेदाग्रहस्य चाध्याससामग्र्यन्तर्गतत्वादिति वाच्यम् । वृत्तिरूपज्ञानानां स्वप्रकाशत्वं न तेन स्वीकृतं किन्तु साक्षिणः, स च तयोः स्वरूपमात्रं गृह्णाति तच्च न भेदः, किन्त्वन्योन्याभावः, तस्य चानुयोगित्वेन प्रतियोगित्वेनोपस्थितावेव धर्मिप्रतियोगिनोर्ग्रहः सम्भवति, साक्षिणा च बाह्यपदार्थग्रहणे ज्ञानान्तरापेक्षणात् “ज्ञात-तयाऽऽज्ञाततया वा साक्षिविषयः सर्वोऽपि पदार्थः” इति हि ते जगुः

प्रतियोगित्वानुयोगित्वविषयकज्ञानान्तराभावे चान्योन्याभावाग्रहात् सम्भवत्येवाध्यासस्तेषां मते । न चैवं भेदग्रहार्थं प्रतियोगितया ऽनुयोगितया चोपस्थितेरेपेक्षितत्वे भेदग्रहं विना तस्या असम्भवात् स्यादन्योन्यसंश्रय इति वाच्यम् अस्यानिर्वाच्यत्वपोषकत्वेनेष्टत्वात् ।

यदाहुः, अनवस्थादयो दोषां सत्तां निघ्नन्ति वस्तुनः ।

अद्वैतिनां ते मुहुदः प्रपञ्चे तत्प्रसञ्जका इति ।

तथा च न सम्भवति भेदाग्रहः प्रभाकरमते कारणम् । अपि च संवादिस्थले रजतपुरोवर्तिज्ञानं प्रवृत्तिकारणमस्ति तत्र क्वचिज्ज्ञानद्वयस्य क्वचिदेकस्य प्रवर्तकत्वे गौरवात् रजतपुरोवर्तिज्ञानत्वेन हेतुता कल्प्या तत्र च माभूद्युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वयं माच भूत्नेदं रजतमिति ज्ञानात्प्रवृत्तिस्तत्रापि पुरोवर्तिरजतज्ञानत्वस्य सत्त्वादिति भेदाप्रतियोगित्वेनोपस्थितिः, भेदग्रहाभावस्य प्रतियोगितां गतो भेदग्रह इत्यादि बहु कारणतावच्छेदकतया प्रवेश्यम् मन्मते तु ज्ञानवित्तिवेद्यतया सत्त्वरोपस्थितिकं लघुभूतं वैशिष्ट्यमेव कारणतावच्छेदकमिति महत्त्वायवम् वैशिष्ट्यातिरिक्तस्य पुरोवर्तिरजतज्ञानत्वप्रविष्टतया त्वयापि स्वीकर्तव्यत्वात् । भवदीयं तु स्वातन्त्र्यादिकं कल्प्योपस्थितिकम् ।

ननु विशिष्टज्ञानकारणतया भेदाग्रहोऽप्यावश्यक इति तद्धेतोरेवेति न्यायावतार इति चेन्न, विशिष्टज्ञाने कारणतावलृप्त्यनन्तरं विशिष्टज्ञानं प्रति भेदाग्रहस्य कारणतया कल्प्यतया “प्रवृत्तिं प्रति किं कारणमिति” विचारणावसरे तस्यानुपस्थितेः । अत एव न “तद्धेतोरेवेति” न्यायावतारः । विशिष्टज्ञानं विना विशिष्टव्यवहारस्यैवासिद्धेः । अत एव च भ्रमकल्पना न गौरवावहापि । सर्वानुभवसिद्धस्य प्रामाणिकस्यैव भ्रमस्य कल्पनात् । त्वयापि च प्रवृत्त्यर्थं ज्ञानयोरेकत्वाभिमानोऽभ्यमान्येवेति भ्रान्तिमुपगन्तुं किं विलम्बसे । अभिमानोऽपि भ्रान्तिविशेषस्तन्मूलको वा

चित्तवृत्तिविशेषो भ्रान्त्युपगतिं विना कथं निर्वहेत । तस्मा
दत्यक्तं चिदेतत् ।

अपि च भेदाग्रहात् प्रवृत्तिरेवासम्भविनीति भणितुं वय-
मुत्सहामहे, तथाहि—इदं रजतमित्यत्रान्यथाख्यतिभिर्याऽभेदग्रह-
मनुपगत्यानिष्टभेदाग्रहान्निवृत्तिः कथं वार्यताम् । अनिष्टतावच्छे-
दकप्रकारकोपस्थितिविषयीभूतेनानिष्टेन भेदाग्रहात् भवति नि-
वृत्तिः, इदं रजतमित्यत्र तु इदन्त्वमुपस्थितं तच्च नानिष्टता-
वच्छेकं—शुक्तित्वमनिष्टतावच्छेदकं तच्च नोपस्थितमिति यदि
ब्रूषे तर्हि “इदं रजतं न शुक्तिः” इत्यत्र शुक्तित्वरूपानिष्टतावच्छे-
दकस्योपस्थितेः, उपस्थितेन च तेन रूपेण शुक्तेर्भेदाग्रहीतेः । नो
चेदस्य भ्रमत्वानुपपत्तिरिति भवेदेव निवृत्तिरिति निवृत्तेर्निवृत्त्यर्थमपि
यतितव्यमिति प्राभाकरः कष्टां वताविष्टो दशामिति दूयते मदी-
यं चेत् । मा खेदि त्वदीयेन मनसेति स्वातन्त्र्येणोपस्थिति विषयत्वेना
निष्टं विशेषणीयमुक्तस्थले च भेदप्रतियोगितया तस्योपस्थितिरिति
चेत् अभावज्ञप्त्यर्थं प्रतियोगिज्ञप्तेः पूर्वमपेक्षणीयत्वे तस्यां स्वातन्त्र-
येणानिष्टस्योपस्थितेः कथमुक्तदोषान् मुच्यते, वणिग्वीथीस्थाभाव-
प्रतियोगीदं रजतमिति शुक्तावेव सति ज्ञाने च न प्रतेवत जनः, रज-
तस्य प्रतियोगितयोपस्थितेः । यदि चानिष्टप्रतियोगिको यो भेद-
स्तस्यासंसर्गाग्रहं स्वातन्त्र्यं मन्यसे, इदं रजतं न शुक्तिरित्यत्र चा-
निष्टशुक्तिभेदस्यासंसर्गाग्रहो नकारार्थः, तथाचोपपत्स्यते प्रवृत्ति-
रिति चेत् तदपि न, इत्थं हि भेदग्रहस्याभावं कारणतापदेऽ-
भिषिञ्चन् निरुक्तस्वातन्त्र्यं च कारणतावच्छेकतयाऽभिलष्यन्
गौरवबन्धात् कथं मोक्षमवाप्स्यसि ।

अपि चेमे रङ्गरजत इत्येवं तादृशवाक्यादन्यथा वा यत्र रज-
तरङ्गयोरभ्राम्यज्जनः, तत्रेष्टतावच्छेदकानिष्टतावच्छेदकरूपाभ्या-
मुपस्थितयोः स्वतन्त्रयोर्भेदाग्रहाद्भ्रगरजतयोर्युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्या

ताम्, तादृशभूममपलपंस्तु अनुभूतिं विरुणत्सि नो चेदेवं क्वापि
समूहालम्बनं मा भवदिति द्वित्वादिप्रत्यक्षता विलुप्येत । अपि
च लाघवादुपस्थितत्वाच्च ज्ञानस्य स्वविषये प्रवर्तकत्वमवाधारि
आद्यप्रवृत्तिस्थले संवादिप्रवृत्तिस्थले च, शुक्तौ च प्रावर्तयत्
रजतज्ञानमित्यपि निर्विवादम्, तथा च शुक्तिविषयत्वं तस्य
गले पादुकान्यायेनापतितम्, नहि ज्ञानं क्वापि स्वाविषये प्रवर्तकं
दृष्टचरम् । अथान्यथाख्यातिवादिनापि ग्रहणस्मरणे, भेदाग्रहश्चा-
निर्वचनीयवादिनापि स्वीकृत एवेति तैरेव विसंवादिप्रवृत्त्युपपत्तौ
विशिष्टज्ञानकल्पने गौरवमाकलयद्भिः प्रथमं निश्चितमपि विशिष्टं
ज्ञानं त्यक्तव्यमेवेति मनुषे, तर्हि प्रथमप्रवृत्तप्रमाणवत्त्वादेव सर्व-
त्रापि विज्ञानं विशिष्टं कल्पनीयम् असञ्जातविरोधिन्यायेन ।
तस्माद्विमतं ज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविषयमित्याद्यनुमानमनुकूलतर्कशतै-
रुपेतत्वात् समीचीनमेवेति नाप्रयोजकताऽवसरः ।

अयन्तु तस्य निष्कर्षः, रजतेच्छाजन्यशुक्तिविषयकप्रवृत्तिजनकं
रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं शुक्तिविषयकं शुक्तिविषयकप्रवृत्तिहेतुज्ञान-
त्वात् शुक्त्यर्थिसमवेतशुक्तिज्ञानवत् । तादृशमिदंविशेष्यकं ज्ञानं
रजतविषयकं रजतेच्छाजन्यप्रवृत्तिहेतुज्ञानत्वात् रजते इदंज्ञानवत्
उभयत्रापि पक्षे आद्यविशेषणं शुक्तिरजते इति समूहालम्बनमादा-
यार्थान्तरव्युदासाय । न च दोषाजन्यत्वमुपाधिः, तव मते ज्ञान-
मात्रस्य दोषाजन्यत्वेन साधनव्यापकत्वात्, नापि सफलप्रवृत्तिहेतुत्व-
मुपाधिः, रजतज्ञानसाहित्येन प्रवर्तके इदंज्ञाने तव मते शुक्तिविषयक-
त्वमस्ति उपाधिश्च नास्ति, एवं तवैव मते इदंज्ञानसाहित्येन प्रवर्तके
रजतज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वमस्ति उपाधिश्च नास्तीति साध्याव्या-
पकत्वान्न स उपाधिः, भेदाग्रहस्य प्रवृत्त्युहेतुत्वेन प्रयोजकत्वं च
परिहृतम् । एतेन विवादपदानि पदानि स्वस्मारितार्थान्वयप्रतिपाद-
कानि आकाङ्क्षासन्निधिमत्पादकदम्बत्वात् गामानयेति पदकदम्ब-

वदित्यपि साधु, असंसर्गाग्रहमात्रेणानुपपत्तेः । एवं ज्ञानत्वं विशेष-
व्यावृत्तिप्रकारकवृत्तिः प्रवृत्तिहेतुप्रत्यक्षविशेषगुणवृत्तिधर्मत्वात्
इच्छात्ववत्, इच्छायाः प्रवृत्तिहेतुत्वमस्त्येव, व्यधिकरणप्रकारक-
त्वमपि सर्वसम्मतं, अदृष्टत्वमादाय व्यभिचारनिवृत्त्यै प्रत्यक्षेति
विशेषगुणविशेषणम् । शत्रुभिर्नैऽपि “शत्रुं द्वेष्मीतिप्रत्ययात् द्वेष-
त्वेऽपि व्यधिकरणप्रकारकत्वसत्त्वान्न व्यभिचारः । अथवा द्वेषस्य
प्रवृत्तिहेतुत्वमेव नाभ्युपेयः, दुःखसाधनाभावसाध्यदुःखानुत्पाद-
मुद्दिश्यैव शत्रुवधे प्रवृत्तिः । तथाच तत्रापीष्टोपायताज्ञानादेव प्रवृत्ति-
रिति । तस्मात्संस्कारसचिवमिन्द्रियं व्यधिकरणप्रकारकं ज्ञानं
जनयतीति सिद्धम् ।

अन्यथाख्यातिनिरासः । अनिर्वचनीयख्यात्युपपादनञ्च ।

अथात्रानिर्वचनीयख्यातिमाश्रयद्भिः प्रतिविधीयते । व्यधि-
करणप्रकारावच्छिन्ना या विषयता तन्निरूपकत्वं भ्रमत्वम्, स्वा-
धिकरणावृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वमितिया-
वन्, स्वं विशेष्यता । इदं रजतमित्यत्र शुक्तिनिष्ठा विशेष्यता
तदधिकरणावृत्ति रजतत्वं, तन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता—
इदम्विशेष्यता तन्निरूपकत्वस्य सत्त्वेन लक्षणासमन्वयः ।

तद्यमत्र प्राज्ञम्मन्यः प्रष्टव्यः, विशेष्यमपि प्रकारेणावच्छि-
द्यते न वा । अवच्छिद्यत इति न वाच्यम्, कथं ह्यन्यवृत्तिधर्मेणान्य-
दवच्छिद्यताम्, सर्वैर्धर्मैः सर्वेषामवच्छेद्यतापत्तेः सर्वस्य सर्वात्म-
कतापत्तेरिति यावन् तथाचाहो समर्थितः स्याद्वेदवादः । नाव-
च्छिद्यते इत्यपि न ब्रूयाः, विशेष्यप्रकारयोर्विषययोः परस्परमवच्छे-
द्यावच्छेदकभावाभावे ज्ञानमसन्तमेवावच्छेद्यावच्छेदकभावं विषयी-
करोतीति मन्तव्यम्, तथा सति शून्यवादापत्तिपिशाची कथं त्वां
मुञ्चेत्तार्किकभट्टम् । विषयतयोस्तु निरूप्यनिपकभावोऽस्तीति चेत्,
विषययोस्तस्याभावे विषयतयोः स कथम् ? उक्तं हि तर्कप्रकरणे

गदाधरभट्टाचार्यैः—“नहि ययोः सम्बन्धो न भासते तद्विषयतयो-
निरूप्यनिरूपकभावो दृष्टचर” इति । दोषादिति चेत्, शून्यवादिनः
सर्वस्य ज्ञानस्य दोषोत्पत्तिकत्वात् । दोषविशेषोऽभिमत इति चेत्,
दोषविशेषाणां परिगणितुमशक्यत्वात् । अविद्यातिरिक्तत्वेनानु-
गमोऽस्त्विति चेत्, अभस्याप्यविद्याहेतुकत्वेन शून्यवाद्यादिभिर-
स्माभिश्चाभ्युपगमात् । मया तावन्नाभ्युपयत इति चेत् माभ्युपगाः ।
कथायामित्थं वादिनां पुरतो भणितुमयुक्तत्वात् ।

स्यादेतद्विषययोरपि सोऽस्त्येवावच्छेद्यावच्छेदकभाव इति
चेत्, नन्वेतच्छ्रूयमाणमपि त्रपाकरमिति चेतनेन भाव्यम् । भो !
नावोधि मदीयो भावस्त्वया, अवच्छेद्यावच्छेदकभावशुक्तिरजत-
त्वरूप एव प्रकृते तस्याश्रयातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् शुक्तिरजतत्व-
योश्च सत्त्वादिति चेत्, नन्वाधाराधेयभावोऽन्यत्वे उपपद्यमानो-
ऽत्रानुभूयमानो नोपपद्येताऽभेद इति । अवच्छेदकता रजतत्वे,
अवच्छेद्यतेदम्पदार्थे इत्यनुभवात् । नहि भवत्यभेदे रूपभेदे-
ऽपि तद्वदे तत्कम्बुग्रीवादिमानिति । अन्यत्रास्तु यथा तथा
प्रकृते त्वन्यस्या गतेरभावादभेदेऽपि सोऽस्त्विति चेत्, अनिर्वच-
नीयताया अन्यस्या गतेर्जागरूकत्वात्, तव वामबुद्धेरपि मनसि
सा स्थितैव, वाचोभङ्गचन्तरेण ब्रुवाणस्य तस्या निहवे लज्जैव
परदर्शनस्वीकृतिहेतुका हेतुः । अतिरिक्त एव पदार्थस्तर्हीति
चेत्, सोऽसन् वा शुक्तिरजतत्वयोः सन्वा, सन्निति ब्रुवाणस्तु म-
न्दाक्षमेव जयसि परं न तु प्रतिवादिनम् । यतः सर्वस्य सर्वात्मक-
तापत्त्यापि न विभेपि । असन्निति चेच्छून्यवादगृहं प्रविश तर्हि ।
स्वरूपसम्बन्धविशेष एव स तत्र यथायोग्यं कल्प्यत इति चेत्,
अहो ! किमिदं विशेषपदेनाभिधित्ससे, किमिति न व्यनक्ति ।
नूनं सैव भगवत्यनिर्वाच्यता त्वद्भुदयङ्गमाऽभूत्, येन तन्नामापि
वक्तुं लज्जसे । अहो ! तस्यां स्वानुराग एव प्रकटीकृतस्त्वया ।

विशेषपदेनानुभवसाम्यकत्वं सूच्यते इति चेत्, त्वादृशानुभवेऽस्माकं मनःप्रत्ययाभावात् सर्वजनानामयमनुभव इति निश्चेतुमशक्यत्वात् । बहुजनसिद्धानामपि देहात्मैक्यानुभवानां बाधदर्शनात् तस्य प्रमात्वमपि कथं साधयिष्यसि यथा कथञ्चिदनुभवस्त्वनिर्वाच्यत्वेऽप्युपपद्यत इति वातेमेवैतत् ।

एतेन तत्तल्लक्षणेषु विशेषपदं प्रतिपद्य निर्वचनाभिमानिनो नैयायिका निर्वक्तुमसामर्थ्यं द्योतयन्तः पराहता वेदितव्याः । अत एव बुद्धिविशेषविषयत्वमवच्छेद्यत्वादिकमित्यपि निरस्तम् । बुद्धिरपि प्रमा वा भ्रान्तिर्या । भ्रान्तिरिति चेत्तत्किं भ्रान्त्या तामेव निरूपयितुं प्रवृत्तोऽसि । प्रमेति चेत्तत्किं शुक्तिगतं रजतत्वावच्छेद्यत्वं प्रमितं मनुषे । अनतिरिक्तवृत्तित्वादिकमवच्छेदकत्वादिकमिति चेदन्यत्रास्तु यथातथा शुक्तिनिरूपिता तु न तादृशी रजतत्वे सर्वात्मकतापत्तेरेव । तदियमन्यथाख्यातिः स्वीकृता शून्यतामापादयन्ती बौद्धानां गुप्तचरी तर्कहृदनिमग्नानां गृहेषु प्रविष्टेत्यतो भेतव्यम् ।

एतेन स्वाधिकरणावृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताऽनिरूपकत्वं प्रमात्वम् । विशेष्यताविशिष्टप्रकारताशून्यत्वं सर्वांशे प्रमात्वम् । विशेष्यतावैशिष्ट्यं च, स्वनिरूपितत्वस्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतानिरूपकताविशिष्टान्यत्वोभयसम्बन्धेन, निरूपकतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्यस्यानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन, स्ववृत्तित्वं च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेनेत्यादि लक्षणजातमपास्तम् । तादृशभ्रान्तिलक्षणयदितत्वादुक्तदोषादनिर्माकात् स्वरूपसम्बन्धविशेषादिरूपविषयताया उक्तरीत्या खण्डनेन च खण्डनीयमिति दिक् ।

नन्वस्ति महीयसी भिदा शून्यवादिपक्षात् मदीये पक्षे, अन्यत्र रजतत्वस्य सत्त्वाभ्युपगमादिति चेत्, सोऽपि न भ्रान्तिगोचराणां

सर्वेषामन्यत्र सांवृतं सत्त्वं पराचष्टे । मया तु पारमाथिकं सत्त्वमालम्बीति चेत्, न तन्निर्वोदं ज्ञम्यते इति वक्ष्यते । भवतु वा अन्यत्र सत्त्वेन प्रकृते पुरोवर्तिनि किमुपाकारि, यदभिहितं त्वदीयैरेव जयन्तभट्टैः—

“अथान्यदेशकालं तदस्त्येवेत्यभिधीयते ।

इहासन्निहितस्यास्य तेन सत्त्वेन को गुणः ।” इति

अयमेव तस्यान्यत्र सत्त्वे विशेषो यददोऽनुभूतमिति चेत् तत् किं शून्यवादिनाऽन्यत्र रजतादिकं नानुभूयते । अन्यत्राऽनुभवोऽपि च प्रकृतापरोक्षानुभवस्य किमुपकुर्यात् । इन्द्रियसहकारि-संस्कारसम्पादकत्वमेवोपकार इति चेत् तत्किं प्राभाकरैः शिञ्जितोसि येन संस्कारजन्यां स्मृतिमुपजिगमिषसि । नैवं, ज्ञानलक्षणसन्निकर्षेण प्रत्यासीद्रजतादि अलौकिकप्रत्यक्षविषयतामाश्रयतीति ममामिसन्धिरिति चेत् अहो स्वदर्शनवपुर्निगूहनोपायताभिज्ञताचा-तुरी तव प्रतारणादोषभीतिमप्यत्यजो यया । भवतु वा कान्वियं ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिः, तर्ककटाक्षैरपरिचिता सा दूनमनाः तानवमातन्वती निजप्राणेभ्योऽपि जलाञ्जलिं विततारेति किं-वदन्ती श्रवणातिथिरस्मार्कं चिरादभूत् । तत्किमियं न सत्या, सत्यैव तत्प्रमाणत्यागस्य सोपपत्तिकत्वात् ।

तथाहि, सत्यरजते इदं रजतमिति ज्ञानात् इदं रजतमिति-भ्रान्तेर्न कमपि विशेषमाकलयामो येनैकस्य लौलिकसन्निकर्षज-न्यत्वं द्वितीयस्य चालौलिकसन्निकर्षजन्यत्वं स्वीकुर्याम । सामग्री-विशेषे सति कार्येऽपि विशेषेण भाव्यमेव कार्यगतविशेषाभावाच्च न सामग्रीगतोऽप्यस्ति विशेष इति निश्चिनुमहे । सामग्रीवैषम्यात् तत् कल्पनीयमिति चेत् अन्योन्याश्रयगर्तपतितः कथमुत्सारणीयः स्याः, सति सामग्रीविषमभावे कार्यविषमभावः सति कार्यविषमभावे सामग्रीविषमभाव इति ।

ननु यथा सुरभिचन्दनमित्यत्र चाक्षुषप्रत्यक्षे सौरभांशे चक्षुषोऽयोग्यत्वात् संयुक्तसमवायेन च प्रत्यक्षताऽभ्युपगतौ रसादिग्रहणस्यापि तेनापत्तेरतिप्रसञ्जकत्वात् ज्ञानेनैव तत्सन्निधाप्यते इति वाच्यम्, एवञ्च सौरभांशे अलौकिकमपि चन्दनांशे लौकिकत्वात् लौलिकमिवानुभूयते तथा प्रस्तुतेऽपि रजतेन सममन्यप्रत्यासत्त्यभावेन ज्ञानेनैव तत्प्रत्यासाद्यते इति तदेव प्रत्यासत्तिताभाग् भवति । स्वसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मसमवेतज्ञानजन्यसंस्कारविषयत्वसम्बन्धेन च नयनमेव रजतेन संगतमिति शब्दतत्यापि ज्ञानप्रत्यासत्तिरेव वर्ण्यते इति चेत् ।

नूनमिदं “स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रिया” इति न्यायविषयतां नातिवर्तते । तथापि च घ्राणनयनाभ्यां संयुक्ते सुरभिचन्दने वा, नयनमात्रसंयुक्ते वा सौरभांशे ज्ञानं प्रत्यासत्तयसि । आद्ये प्रत्यासत्तिद्वयेनैकमेव ज्ञानमभ्युपगम्यताम् । घ्राणनयने न सम्भूयैकज्ञानजनके परस्परनिरपेक्षकारणत्वात् चक्षुःश्रोत्रवदित्यनुमानं तु नोदेतुमर्हति, अयं घटपदाभिलष्य इत्यङ्गुलिनिर्देशपुरस्सरशब्दश्रुत्यनन्तरं चक्षुःश्रोत्राभ्यामेकस्यैव ज्ञानस्य जननात् दृष्टान्ते साधनवैकल्यात् । न च चाक्षुषत्वघ्रातित्वयोः साङ्कर्यमिति वाच्यम् तयोर्लपाधित्वेन जातित्वाभावात्, नव्यैः साङ्कर्यस्य जातित्वबाधकतानङ्गीकाराच्च । यद्ज्ञानं यदिन्द्रियविशेष्यसन्निकर्षप्रभृतं भवति तत्तदिन्द्रियप्रयुक्तजातिं भजतीति नियतौ च सुरभिचन्दनमिति ज्ञानं चाक्षुषचन्दनविशेष्यकत्वात् चाक्षुषत्ववदस्तु चन्दने सौरभमिति घ्रेयविशेष्यकत्वात् घ्रातित्ववदस्तु । तथा च जातिसाङ्कर्यं न शक्यशङ्कमपि । यदि च नयनमात्रसंयुक्ते ज्ञानं प्रत्यासत्तिपदवीमधिरोहयसि तदापि किं सौरभं पूर्वं घ्रातं न वा यदि घ्रातं तदा प्रत्यभिज्ञयैव “तदेव सुरभिचन्दनमि” त्याकारया भूयताम् तथैवानुभवात् यदि न घ्रातम् तदा “इदं चन्दनमि”

त्येव कथं निराधारि, अन्यकाष्ठानामपि तत्सदृशसंस्थानाश्रयत्वात्
यदि च तत् शक्यनिश्चयमभिपनुपे तदास्त्वनुमितिरेव इदं काष्ठं
सुरभिचन्दनत्वादित्याकृतिका ।

अपि च ज्ञाने सन्निकर्षत्वालौकिकत्वरूपधर्मद्वयकल्पनामपे-
क्ष्य गुणग्रहार्थं कृपे संयुक्तसमवाये एवैकोऽलौकिको विशेषः
कल्प्यतामिति लघीयसी कल्पना तस्मान्नास्ति तज्जीवने हेतुः । न
केवलं साधकाभाव एव बाधकमपि वरीवर्ति । तथाहि, साध्यस्य
ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्या पक्षस्य च चतुरादिना प्रत्यक्षत्वात्
अनुमानप्रामाण्यमुच्छिद्येत । अतोन्द्रियपक्षकस्थलेऽपि मानसप्रत्य-
क्षसम्भवात् । नच पृथिव्यां तदितरभेद इत्याद्यनुमितिस्थले साध्य-
प्रसिद्धेरनङ्गतया तत्र ज्ञानलक्षणसन्निकर्षप्रयोजनाभावात् नानु-
मितिमात्रमुच्छिन्नमीति वाच्यम् तस्या अर्थापत्त्यन्तर्गतत्वात्
दीधितिकारादिभिरपि केवलान्वयिप्रकरणोऽमुष्यास्तत्रार्थापत्तावे-
वान्तर्भावाङ्गीकाराच्च ।

एवं सौरभं पश्यामीति प्रतीत्यापत्त्यापि दुष्टेयं प्रत्यासत्तिः,
नच दशधातुसमभिव्याहारे लौकिकविषयिताया द्वितीयार्थतां
स्वीकृत्योक्तापत्तिवारणीयेति साम्प्रतं स्यादेवं यदि ज्ञानस्य
प्रत्यासत्तित्वसिद्धौ तदधीनज्ञानस्यालौकिकविषयित्वं सिद्धयेत्,
न तु तदद्यापि सिद्धम् । तस्मान्न ज्ञानप्रत्यासत्त्यालम्बनेनापि अन्य-
थाख्यातिः शक्योपपादेति सिद्धम् । तदमी शेषमुषीणां कोषा एव
तार्किका इति त एव समालोचयन्तु इति कृतमधिकेन ।

दोषालिङ्गितमिन्द्रियमेवान्यदेशस्थरजतमपरोक्षतया ग्रही-
ष्यतीति दुर्भणितिः, तथा सति रमायां विलसत्कमलमपि
नभसि नयनेन गोचरो विधीयेतैव दुष्टेन । अपि च रजतप्रत्यक्षत्वा-
वच्छिन्नं प्रति तत्संयोगस्यैव कारणता निरचायि । रजतलौकिक-
प्रमात्मकप्रत्यक्षतयैवावच्छिन्ति गता रजतसंयोगत्वावच्छिन्नकार-

एतानिरूपिता कार्यता, न पुनरलौकिकप्रत्यक्षतयेति भेदभणितस्तु श्रद्धधानानां विनेयानामेव चेत्तंसि रञ्जयेत् । गौरवकारिणी निर्विकल्पाव्यायिनी चैषा न शुश्रूषयापि गोचरीक्रियते । न खलु निर्विकल्पमपि ज्ञानं तत्प्रकारकत्वव्यदितप्रमात्ववत् येनोक्तकार्यतावच्छेदकं तत्रापि वर्तेत । रजतसंयोगकार्यतायास्तु तत्र विद्यमानत्वात् कार्यतान्यूनवृत्तित्वान्न तस्या अवच्छेदकत्वम् ।

तस्मादत्रैव रजतं वर्तेत इत्यकामेनाप्यभ्युपेयम् । ननु त्वन्मतेऽपि रजतस्य ज्ञातसत्ताकतया सन्निकर्षासम्भवात्कथं प्रत्यक्षतेति चेत् न, तत्तदोपसंस्करादिसहकृताविद्याया भ्रमोपादनत्वात् चाक्षुषाद्युपादानत्वस्य मनस्येव स्वीकारात् न भ्रमस्य चाक्षुषादिरूपत्वं नामाणिकम् । एवं चाधिष्ठानचाक्षुषादौ भ्रमस्य तादात्म्याध्यासादेव भ्रमे चाक्षुषत्वाध्यासात् चाक्षुषादिविषये च भूमविषयस्याध्यासात् रजतं पश्यामीत्यादिप्रतीतयः उपपद्यन्ते इति न कोऽपि दोषः ।

व्यावहारिकरजतप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तत्संयोगत्वेन कारणत्वस्वीकारे तु नोक्तशङ्कासमुन्मेषोऽपि । व्यवहारिकस्थले ह्यसौ कार्यकारणभावः क्लृप्तः । नचैवं प्रमास्थले एवोक्तकार्यकारणभावस्य कल्पनेन प्रमात्मकप्रत्यक्षत्वमेव तादृशसंयोगकार्यतावच्छेदकमस्त्विति शङ्कनीयम् निर्विकल्पकाव्याप्त्या दत्तोत्तरत्वात् । मन्त्रये प्रातिभासिकस्य तस्य सात्तिभास्यत्वेन प्रत्यक्षत्वाभावेऽपि क्षत्यभावाच्चेति ।

तच्च प्रातिभासिकं, हृदस्थरजतादिदमेव तस्य वैलक्षण्यं यत्तत् ब्रह्मज्ञानात् पूर्वमेव बाध्यत इयं शुक्तिरिति ज्ञानेन । स्वविषयशूराणि हि ज्ञानानि । इदं रजतमहं जानामीत्यनुसन्धानबलात् तादृशं तद्ब्रमेणावगाह्यते तादृशमेव स्वीक्रियते । तच्चानिर्वचनीयमज्ञानपरिणाम्युपादानकम्, अन्यस्य कारणस्य तत्रावर्तमानत्वात्, तच्च तेने-

दमवच्छिन्नचित्येवोत्पाद्यते अध्यस्तस्याधिष्ठाने एव कल्पनास्वी-
कृत्यौचित्यात् जडस्य च स्वयं बाध्यत्वेनाध्यस्तत्वेनाधिष्ठानताऽ
सम्भवात्, फलवलेन चात्यन्ताभावज्ञानसामग्र्या बलवत्त्वोपगमाद-
त्यन्ताभाव एव ज्ञानविषयो भवति रजतस्य, रजतमुत्पन्नं विनष्टं
चेति प्रतीतिश्च न जायते । रजतमहं पश्यामि मिथ्यैव मम रजतम-
भादित्यादिप्रतीतिवालात् सिद्धोत्पत्त्यादिकमपि रजतमत्यन्ताभाव
प्रतियोगितयैव गोचरीक्रियते । अत्यन्ताभावस्य विरोधस्तु प्राग-
भावप्रध्वंसाभ्यां नव्यैरिव नैयायिकैरस्माभिरपि नाङ्गीक्रियते ।

तत्रायं संचिप्तो राद्धान्तस्य पन्थाः ।

कदाचिदपि संशयव्यतिरेकप्रमाद्यविषयत्वात् ज्ञानस्य
स्वप्रकाशत्वसिद्धौ, स एवात्मा नित्यानन्दात्मकः ^{अभ्युपेयते इत्यत्रान्वयाः} शून्यनिराकृ-
तियुक्तिभिः; ज्ञानं नित्यमेकं चोपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभा-
व्यमानभेदत्वात्परमते गगनवदित्यनुमानेन, चोत्पत्तिविनाशप्रतीते-
रवश्यकल्प्यविषयसम्बन्धोत्पत्तिविनाशविषयतयैवोपपत्त्याऽप्रयो-
जकताशून्येन; श्रुत्यादिभिश्चाभ्युपेयते। अन्यथा, तस्याऽनुभवा-
न्यत्वे दृश्यत्वेन मिथ्यात्वे शून्यवादः प्रसज्येतैव । तच्चाद्वैतं, सर्व-
प्रमाणमूर्द्धाभिषिक्तया श्रुत्या तथैवाधिगमात् ।

स्वप्रकाशानन्दाद्वैतचैतन्यरूपत्वेनैव तदीयं सत्त्वं, द्वैताद्वैत-
पक्षपातं परित्यज्य समालोचनेऽपि च सुषुप्तौ समाधौ विषयसंस्त-
ष्टानन्दानुभवसमये वा तत्कस्य न चकास्ति। मूढं तत्त्वं नि-
श्चेतुकामानां च जनानां समाहितमेव मनस्तस्मिन् विज्ञान-
जलधौ क्षणमपि लीनमद्वैतात्मकतां गतमिव तत्तत्त्वं निर्णेतुं
पूभवति, नान्यथेति - त एव जानन्ति । सेयमद्वैतावस्था कस्य
नामानन्दं नावहति । यदाह श्रुतिः “द्वितीयाद्वै भेयं भवति”
“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कदाचनेति” तदिदमद्वैतं

व्यपगतपाप्मसंस्पर्शैः शान्तसमाहितचेतोभिरित्यमनुभवगोचरी-
क्रियमाणं प्रत्यक्षसिद्धं पुरुषार्थमेव । तदिदं शेषपूरीरणेन
कदाप्यवहेलनीयम्-यथाहुः—

धीधना ! बाधनायास्यास्तदामन्त्रां प्रयच्छथ ।

क्षेमं चिन्तोमणिं पाणिजलव्यमव्यौ यदीच्छथ ॥

सिद्धे चास्मिन् सर्वविद्वद्भ्यर्थनीये परस्मिन् पुरुषार्थेऽद्वैते-
ऽन्यत्किमपि न परमार्थतः स्वीक्रियामर्हति, अद्वैतव्याहतेरेव । प्रत्य-
क्षादिसिद्धश्चानृतनिकुरुम्बोऽभ्युपेयमानोऽपि न काश्चित्क्षतिमाव-
हति, अनृतानां सहस्रैरपि परमार्थतोऽद्वैताव्याघातान् । यदाहुः—

“न भूमिरूषरवती मृगवृजलवाहिनीं सरितमुद्वहति ।

मृगवारिपूरपरिवारवती न नदी तथौषरमुवं स्पृशति ।”

एवं च दृश्यमानोऽयमनृतनिवहः कुतः कथं किमर्थं च पादु-
रासीदिति विचारणा समुन्मिषति । नो खलु तस्मात् विगतसकलकल-
ङ्कात् निर्मुष्टाखिलक्रियाकारकफलभावात् चिदानन्दवपुषोऽद्वैत-
तत्त्वात् किमप्युत्पत्तुमीशीत् । न चायमनुत्पन्न एव, परिणामित्वात् ।
नापि च ब्रह्मान्यत् किमपि स्वीकृत्य सत्यं तस्मादेवैतदुदपद्यतेति
निर्णेतुं पारयामोऽद्वैत व्यवस्थितेरेव । तदेवं विविधसंशयासुत-
चेतसमुद्दिश्य मातरन्ती तत्र भवन्ती श्रुतिवैश्रियितुं प्रावर्तत
“तस्मादानन्दादेव खल्विमानि भूतानि समुत्पद्यन्ते” इत्यादिका ।
कथं चासावद्वैततत्परापि द्वैतजनिं तस्मादेव वर्णयेत् । न च तदप्य-
नित्यमित्यावेदितं, येन तदेव परिणमेत । न च श्रुतिबलाद् ब्रह्मणि
परिणामित्वं नित्यत्वं चोभयमप्यास्येयं, युक्तिविरुद्धार्थस्य शतै-
रपि श्रुतीनामुपपादयितुमशक्यत्वात् ।

तदित्थं श्रुत्यर्थं निरूपयद्भिः मीमांसामांसलवैदुषीभिरित्थं
श्रुतिहेतुकार्थापत्त्या निरणायि—

“चित्रायागः पशुफल इति श्रूयमाणोऽपि चित्राऽ-

पूर्वद्वारं पशुफलतयाऽऽक्षिप्यते तत्र तद्वत् ।
 चैतन्यात्मा जगदुदयकृच्छ्रयतेऽत्रापि पश्चान्-
 मायादीनां भवति जगति द्वारभावः फलेऽस्मिन् ॥”

अस्ति काचिच्छक्तिर्मायादिपदव्यपदेशयाऽवटितघटनापटीय-
 सी यां द्वारीकृत्य व्यावर्ततादो ब्रह्म । श्रुतिरपि च तादृशैः शब्दैस्तां
 निरदिशत् “मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं च महेश्वरम्”
 ‘अहरहर्गच्छन्तोऽपि च तमात्मानं न विदुरनृतेन प्रत्यूहा’ “तुच्छे-
 नाभ्वपिहितं यदासीत्” “नीहारेण प्रावृताः” इत्यादिका । तस्या
 अख्यादकत्वादिश्रवणादेव च न साऽदृष्टमेवेति भणितिः शोभते ।
 अत एव च सा भावरूपा, आहुश्च—

“नाभावताऽस्य घटते वरणात्मकत्वात्,
 नाभावमावरणमाहुरभावशौण्डाः ।

अज्ञानमावरणमाह च वासुदेवः,
 तद्भावरूपमिति तेन वयं प्रतीमः ॥”

‘वासुदेव’ इति अज्ञानेनावृतं ज्ञानमिति वचसा । परिपूर्ण-
 चिदानन्दस्य च सकलजनानुभवानधिरोहणान्यथानुपपत्त्या
 तामुपयन्ति । अतएव केषांचित्परिदेवनमपीदं—

“सुष्वापादुत्थिताश्चैवं निर्विद्यन्ते हि कामुका,
 वृथेयमन्तरेणैव कामिनीं यामिनीं गता ।

आश्लिष्टामप्यनुद्वेनां मृतवच्छयितं मया,
 भुक्त्वा च परमानन्दं तस्य च स्मरणादयम् ।

स्वल्पाल्पसुखहान्यैवं निर्वेदो नावकल्पते,
 तत्सुखं विस्मृतं चेत्स्यात्सुखमस्वाप्तमित्ययम् ।

व्यवहारो न युज्येत, दुःखाननुभवे त्विर्यम्
 सुखव्यवहतिस्तस्माद्गौणवृत्त्येति निश्चयः ॥”

अनवसर एव।कः परिपूर्णापरिद्विन्नानन्दानुभवं सुपुत्रावुपेयाय,

अज्ञानाच्छन्नो ह्यानन्दस्तत्रानुभूतिगोचरः । ऊचिरे चाचार्याः—

“अप्यानन्दः श्रुतः साक्षान्मानेनाविषयीकृतः । विषयानन्दाभिलाषं स न मन्दीकर्तुमप्यलमिति । भ्रमोपादानताऽन्यथानुपपत्तिरपि च तस्याः साधने सफलमेव प्रायतिष्ठ । उपरिष्ठात्स्फुटीभविष्यति चैतत् ।

एवं विमतं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकं, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावत्, देवदत्तप्रमा स्वप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका, प्रमात्वात् यज्ञदत्तप्रमावत्, विमता प्रमा, स्वाभावातिरिक्तानादिप्रध्वंसिनी, कार्यत्वात्, यद्वदित्यादिमहाविद्यानुमानशतैश्च साऽललम्बे ।

त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादिप्रत्यक्षमपि न तां विना निर्वहति; सति त्वदुक्तार्थज्ञाने ज्ञानसत्त्वादेव असति च प्रतियोग्यज्ञानादेवोक्तव्यवहारानुपपत्तेः; सेयं सिद्धयसिद्धिभ्यां व्याहतिर्व्यपदिश्यते । सामान्यतो ज्ञातत्वे विशेषतोऽज्ञातत्वेऽपि नेयं व्यवहृतिर्निर्वहेत । ज्ञातोऽशे ज्ञातत्वादेव न जानामीति व्यवहारानुपपत्तेः, अज्ञाते चाज्ञातत्वादेव प्रश्नानुपपत्तेः । “त्वदुक्तेऽर्थे मम प्रमाणज्ञानं नास्ति” इत्येवं तामर्थाप्यन्नपि चानुभवमन्यथयन् न तामुपपादयितुं क्षमते; यतस्तदाकारस्य प्रमाणज्ञानस्यैव तत्र सत्त्वात् । अतएव चैतदतिरिक्तं प्रमाणज्ञानं मम नास्तीत्युक्तावपि व्याघात एव तस्य तदाकारस्यैव सत्त्वादेव । अतएव, अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानकारणतानभ्युपगमेऽपि न निस्तारः । न च भवन्मतेऽपि साक्षिरूपज्ञानविषयत्वस्याज्ञानावच्छेकतया विषयेऽपि सत्त्वात् कथं न जानामीति-व्यवहार इति वाच्यम् । सर्वसाधकत्वेनैव साक्षिणो धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् । तथाहि, अज्ञातो यदोऽस्तीति कथं निश्चेयम् । प्रत्यक्षानुमानादिभिर्निश्चयेत्वेऽज्ञातत्वमेव व्याहृतिकवलितम् । निश्चयस्तु तस्यावश्य-

कोऽन्यथा-ज्ञानकाले एव घट उत्पद्यते-इत्यत्र किमुत्तरं तस्मात्सा-
क्षिणैव अज्ञानावच्छेदकतया सोऽनुभूयते इति, नाज्ञानविरोधी साक्षी
किन्तु प्रकाशक एवेति । दृष्टिदृष्टिवादेऽपि घटपटादिभ्रमाणां अज्ञा-
नादेशच दृष्टृत्वेनावश्यकल्प्य इति ।

अपि च, प्रत्यक्षां प्रति विषयस्य कारणत्वात्, कार्यकारण-
भावग्रहार्थमपि घटस्य पूर्वं सिद्धिरपेक्षिता । स्वासमानकालीना-
ज्ञातताविशिष्टघटादिविषयकज्ञानस्य सम्भवैऽपि अज्ञातत्वविशिष्ट-
घटादिनिष्ठकारणतायां नोपयोग इति, स्वसमानकालिकाज्ञाततावि-
शिष्टघटादिसिद्धये साक्षी शरणीकरणीय इति, न तस्याज्ञानविरो-
धित्वम् ।

सेयं माया न सत्या, उक्तयुक्तेः । “भूयश्चान्ते विश्वमाया-
निवृत्तिरिति” तन्निवृत्तिप्रतियोगित्वश्रुतेश्च । नापि शशशृङ्गाय-
माणा, उक्तप्रमाणसिद्धत्वादेव । अत एव “तुच्छेनाभवपिहित”
मिति श्रुतिगततुच्छशब्दः सद्भिन्नत्वसादृश्येन गौण एव तस्याम् ।
तदियमनिर्वचनीया, उभयविलक्षणा । अत एव, च, तां श्रुतिरनृतेन-
प्रत्यूहा” इत्यत्र अनृतशब्देन व्यपादीदिशत् । ब्रह्मसत्त्वमुपदिश्य
च “नासदासीन्न सदासीदिति” च सदसद्विलक्षणं वस्तु अचिकी-
र्तत् । सदसत्त्वे किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वात् रूप-
रसवादित्यनुमानं च सामान्यतस्तामालम्बते । स्वप्रकारकर्त्रीविशे-
ष्ये बाध्यत्वं वा, सद्भिन्नत्वे सति असद्भिन्नत्वे सति सदसदुभ-
यभिन्नत्वमिति च तत्रानिर्वाच्यत्वम् । सेयमेव शुद्धब्रह्मविषयत्वेन
माया, स्वकार्यावच्छिन्नब्रह्मविषयत्वेन चाविद्येति-व्ययदेशमश्नुवती
द्वितयतां गतेति । इदन्तु तत्त्वमुपाववर्णन् नारायणसरस्वतीपादाः-

“भिन्ना यद्यपि नाविद्या मायातो वस्तुतः क्वचित्

तथापि गुणवैषम्यात्तयोर्नाम विकल्प्यते ।

सत्त्वात्मिका तु मायाख्यां लभते कार्यगौरवात् ।

स्वाश्रयामोहहेतुत्वात्सार्वज्ञ्यादिगुणार्पणात् ॥
 स्वाश्रये, सैव तमसा रजसा च स्वमाश्रयम् ।
 मोहयन्ती त्वसार्वज्ञ्यदुःखित्वादिगुणार्पणात् ॥
 अविद्याख्यां च लभते, नातो भेदस्तयोः क्वचित् ।
 मायाविद्याविभागेन शिरोराहुविभागवत् ॥
 विषयाश्रययोस्तस्या भवेद्भेदविकल्पनम् ।
 परमार्थतस्तु नैवास्ति भेदश्चिन्मात्रतः स्वतः ॥
 जीवाश्रया ब्रह्मपदा त्वविद्या तत्त्वविन्मता ।
 ब्रह्माश्रया जीवपदा माया सैव प्रकीर्तिता ॥ ”

विमता माया समानाश्रयविषयिका तमश्शब्दवाच्यत्वात्
 सम्मततमोवदित्यनुमानेन च सा समानाश्रयविषयिकेतिन्यरूपम् ।
 आस्तां यथा कथञ्चिदेषा ब्रह्मधवा, विरक्तचित्तोरात्मारामैर्न बहु
 विचार्यतामर्हति। यदभ्यधात् —

कार्यं चेदवगम्येत किं कारणपरीक्षया ।

कार्यं चेन्नावगम्येत किं कारण परीक्षया। इति जयन्तभट्टः।

तदिदं माया ब्रह्मणेदं दृश्यमानं विविधं जगदजीजनत् चरा-
 चरोत्मकं ब्रह्माध्यासमापन्नम् ।

ब्रह्मणि च सामान्यतो ज्ञातत्वे सति विशेषतोऽज्ञातत्वमधि-
 ष्ठानत्वम् । अज्ञाततां चैषैव समर्पीपदत् । सत्यानृततादात्म्य-
 भावश्चायमध्यासः । स च दृग्दृश्ययोरतिवैपरीत्यं गतयोरपि
 प्रतीयमानतादात्म्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते। तत्र ब्रह्मैव सत्यमधि-
 ष्ठानमनुस्यूत्वात् - पूर्वाभिहितयुक्तेश्च; तदन्यदनृतम् । अन्यस्य
 सर्वस्याध्यासमुपपादयन्ती चासौ माया स्वाध्यासे नान्यदपेक्षते
 इति कल्प्यते, माभूदनवस्थेति। वभणुश्च —

भेदं च भेद्यं च भिनत्ति भेदो, यथैव भेदान्तरमन्तरेण ।

मोहं च कार्यं च विभर्ति मोहस्तथैव मोहान्तरमन्तरेण ॥

तेनानेन पदपदार्थकदम्बेनोपादानमेवानुगन्तव्यमुपादेयेन
प्रपञ्चेनेति, आविद्यकं मायिकमनिर्वाच्यं चोच्यते । किमर्थमेतेनो-
दपादि ॥ किमिति चानन्दजलधिरपि दुःखजलधीयति ॥ किमिति
च चेतनोऽपि मुग्ध इव स्वयमेव ववन्धात्मानमेव ॥ इत्यादि प्रश्न-
निवहमपि सैव माया लोकोत्तरचमत्कारिणी उत्तरीतुं पारयति
स्वीकृता सती । न वयमन्यदार्शनिका इवासदुत्तरैर्जिज्ञासून्
प्रतारयामः । यादृशं हि वस्तुसतत्त्वं निरीक्ष्यते, तदेवाभिव्ययते ।
आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति, नीतिमालम्बमानैश्च कारण-
मनिर्वाच्यमेवास्मभिरकल्पि ।

यत्रोक्तं श्रीगौडपादाचार्यैः—क्रोडार्थं सृष्टिरित्यन्ये भोगार्थ-
मिति चापरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमात्मकामस्य का स्पृहा ॥
स्वाभावा इत्यविद्येति ।

तामिमामाचार्योक्तिं निशम्य न कस्य मनः शाम्यति ।
निष्पन्नपातं वस्तुस्वभाववर्णनपरमिदं वचो वस्तुतत्त्वमनुभूति-
पथमवतार्यैवाचार्येण निरदङ्गीति, न कस्य शममावहेत् । अहो
धन्यानि धन्यानां महात्मनां वचांसि । न परमस्मदीया आर्या-
चार्या एवास्मानित्थं सद्वचोभिः शान्तयन्ति । श्रुतिरपि भगवती
विचारगहनाम्बुधावस्मिन्निमज्ज्येत्यमेवालासीद्गणेशदीया—

“न सदासीन्नासदासीत्तदानीं नासीद्रजो न व्योम परोर्यत् ।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्तम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥
को अद्भ्यावेद क इह प्रवोचन् कुत आजातः कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग् देवा अस्य विसर्जनेनोथ कोवेद यत आवभूव” ॥

इयं विसृष्टिर्यत आवभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सोऽङ्गवेद यदिवा न वेद” (८, ७,
१६, २२) इत्थमभिव्यक्ततयाऽपि अनिर्वाच्यवादे श्रुत्या ख्या-
प्यमाने यदि न कश्चित् श्रद्धयात् तदास्माभिः किं कर्तव्यम् । मन्द-

भाग्यमेव तस्य तत्र हेतुः । यदाहुः—

ईश्वरानुग्रहादेषा पुंसामद्वैतवासना ।

महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते इति ॥

अभ्यधाच्च परनिरुत्कयभिमाननिराकरणपटीयान् श्रीहर्षः—

“मम चातिर्वचनीयतैव सर्वप्रतीतिव्यवहारव्यवस्थितिप-
र्यनुयोगवाणवारणाय वज्रवारवाणायामाना विजयते इति ।”

“समस्तलोकशास्त्रैक्यमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः ।

का तदस्तु गतिस्तत्तद्वस्तुधीव्यवहारयोः ॥

उपपादयितुं तैस्तैर्मतैरशकनीययोः ।

अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवा गतिस्तयोः ।” इति च ॥

एतादृशानिर्वाच्यप्रपञ्चान्तर्गतश्चेदमचास्तरं कलेवरम् ।
तत्परिमितमेव तत्रास्ति मनः । तच्चानित्यं, परिच्छिद्यत्वालिङ्गितत्वात्
घटादिवत् । तेजसत्त्वश्च तस्य तत्कार्यमवलोक्य स्वीकृतम् । यथाहि
प्रदीपो वा चक्षुर्वा दूरस्थकलशाद्यात्मना परिणमते, एवं मनोऽपि ।
इन्द्रियद्वारा च तद्दिन्द्रिसंयुक्तमेव विषयं व्याप्य तदाकारं भवति ।
सैव वृत्तिरिति कथ्यते । तन्निर्गमश्च पारोक्ष्यापरोक्ष्यव्यवस्थार्थं
स्वीकृतः । वृत्तिनिर्गमास्वीकारेऽपि विषयेन्द्रियसन्निकर्षादिनैवाप-
रोक्षत्वोपपत्तावपि, तेनैव च विषयावच्छिन्नचैतन्यस्याभिव्यक्ति-
कल्पनादिना सर्वसामञ्जस्येऽपि, प्रभावरूपतेजसो विषयसन्निकर्षेणैव
प्रकाशकत्वस्य दृष्टत्वात्, तेजस्त्वेनैव हेतुनाऽन्तःकरणो विषय-
सम्बन्धः प्राप्तो वृत्तिद्वारा संगम्यते इति, वृत्तिनिर्गमो युक्तिसंस्पृष्टः
एव । एवञ्च मनोवृत्तिनिर्गतिस्थले विषयापरोक्ष्यं, तदनिर्गतिस्थले
च पारोक्ष्यम् ।

आवरणनिवृत्तिश्च तदीयं कृत्यम् । आवरणं चाज्ञानरूपं न
घटादौ समस्ति, तेषां जडत्वेनावरणात्मकतया तत्राज्ञानस्य निष्प्र-
योजनत्वात्, प्रकाशावारकत्वेन च तदीयं साफल्यमिति, सर्वत्र

चैतन्यमेवावृणोति तत् । ब्रह्मचैतन्यं च गगनमिव कोटरकुटीरा-
दिभिरवच्छिन्नं वर्तते यदादिभिः सकलैर्विकल्पैः । एवञ्च सा वृ-
त्तिर्यदावच्छिन्नचैतन्यगतावरणं निवर्तयति । निवृत्ते च तस्मिन्
चैतन्येनैव यदः स्फुरति तथा च यदादीनां पूर्वं वर्तमानतया चिदव-
च्छेदकत्वसम्भवान्, तदवच्छिन्नचैतन्यगतावरणस्य पूर्वं विद्यमा-
नत्वान्, तन्निवर्तकत्वस्य मनोवृत्तौ सम्भवेन, तत्साफल्यम् । एवं
च सर्वत्र तादृशचैतन्यविषयकत्वेनैव प्रमाणानां प्रामाण्यम्, न तु
यदादिविषयकत्वेन । अतएवाचक्यदिदम् “सर्वप्रत्ययवेद्येऽस्मिन्
ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते,” इति ।

सति चैवं ‘इदं रजतमित्यादिस्थलेषु इदम्पदार्थस्य शुक्तेरपि
व्यावहारिकतया ज्ञानात्पूर्वं वर्तमानतया चिदवच्छेदकत्वसम्भ-
वादिदमवच्छिन्नचिन्निष्ठाभाववृत्तिः भूतिरिति मनोवृत्तिः । रजतस्य
तु प्रतीतिकालमात्रवृत्तिकतया, ज्ञानात्पूर्वमविद्यामानतया, चिदव-
च्छेदकत्वासम्भवात्, न तदवच्छिन्नचिन्निष्ठाज्ञानमस्ति । अत एव
‘प्रतीतिकं ज्ञातसत्ताकमेवेति,’ ‘अनावृतमेवेति’ च व्यवहरन्ति । एते-
नैवाभिप्रायेण देवदत्ताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वपक्षिका विप्रतिपत्तिः
प्राङ्मन्यरूपि । रजतावच्छिन्नचिन्निष्ठाज्ञानासम्भवे च, न मनो-
वृत्तिरपि तत्र प्रयोजनवती, अज्ञाननिवर्तकत्वेनैव तत्साफल्यस्य
वर्णितत्वात् । रजतश्चेदमवच्छिन्नचिन्निष्ठाज्ञानपरिणतिः । इद-
मवच्छिन्नचितश्च विवर्तः । सत्येवं तदाविद्यकं रजतमपरोक्षप्रती-
त्यन्यथानुपपत्त्या क्लृप्तोत्पत्तिकं केनापरोक्षीक्रियते-इति विचार-
णायां, सान्निध्यैवेत्यभ्युपगम्यते । इदमेव हि सान्निध्यं यदनावृत-
विषयप्रकाशत्वं नाम । आविद्यकस्य चानावृतत्वं व्युदपादि
पूर्वम् । अत एव च मनोधर्मान् मुखादीन् स एव प्रकाशयति ।
अत एव च, तस्याऽनुव्यवसायस्थानापन्नत्वमपि संगच्छते, मनो-
धर्मस्य ज्ञानस्य भासकत्वादेव ।

अविद्योपहितचैतन्यं तद्वृत्त्युपहितचैतन्यं वा साक्षी। स चायं साक्षी व्यावहारिकान् पदार्थान् मनोवृत्तिं ज्ञानं द्वारीकृत्य विषयीकरोति, प्रतीतिमात्रशरीरांश्च पदार्थानविद्यावृत्तिं द्वारीकृत्य, अज्ञातांश्चाज्ञानं द्वारीकृत्येति ।

तदिदमुच्यते, ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा सर्वं साक्षिभास्यमिति । अविद्यावृत्त्यादिभासने तु निरपेक्ष एवायम्, वृत्तिरूपद्वारान्तर्भाषेक्षयां हि भवेदनवस्थेति । व्यावहारिकपदार्थप्रकाशने त्ववश्यं मनोवृत्तिरपेक्षितव्या, नो चेदविद्योपहितचैतन्यस्य साक्षिणः सर्वदा सत्त्वात् सर्वस्य सार्वज्ञ्यमापतेत् । सुखादिप्रकाशने तु केचिदविद्यावृत्त्यपेक्षां मन्वते केचिन्नेत्यन्यदेतत् । तदित्थं सिद्धेयमविद्यावृत्ती रजतगोचरेति ।

अविद्यावृत्तिरियं रजतञ्चेति रूपद्वयेनाविद्या युगपदेव परिणमते, न तु पूर्वं रजतरूपेण पश्चाच्च वृत्तिरूपेण । मामूद् रजतस्य प्रतातिकत्वव्यावृत्तिरिति । तत्र च परिणामे सम्प्रयोगसंस्कारदोषान्निमित्ततयाऽपेक्षते । तत्राधिष्ठानतावच्छेदकेन शुक्त्यादिना साकं सम्प्रयोगः पूर्वं कथितः सचावश्यमपेक्षणीयः । तं विना भ्रमस्याऽदृष्टत्वात् । संस्कारश्चाध्यस्यमानतावच्छेदकरजतत्वादिप्रकारकानुभवजन्योऽपेक्ष्य एव, नहि हृदस्थरजतादौ तादृशानुभवं विना रजतत्वप्रकारकभ्रान्त्याश्रयो भवति कश्चित्, माभूदतिप्रसक्तिः । दोषश्च रागादिः, तदनपेक्षणे हि रजततया एव किमिति भ्रान्तः, अन्यधर्मप्रकारको भ्रमोऽस्य किं न समजनि-इत्यादि पर्यनुयुज्येत । सादृश्यमपि केचिदध्यासहेतुतया स्वीकुर्वते, केचिन्ना, तत्सम्भवन्न निवार्यते । यत्र च स्फुटं तस्य न प्रतीतिः, तत्र कुसृष्ट्या तत्कल्पनमपि न रोचयामहे ।

नचैवं रजततज्ज्ञानयोर्युगपदुत्पत्तिस्वीकारेऽर्थाजन्यत्वाज्ज्ञानस्यापरोक्षत्वं न व्यवतिष्ठेतेति वाच्यम् । ईश्वरज्ञाने योगिज्ञाने वा

व्यभिचारात् नार्थजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं ज्ञानाकरणकज्ञान-
स्यापरोक्षत्वं प्रकृतेऽप्यस्तीति, न दोषः ।

तदेवमर्थस्येदमवच्छिन्नचित्त्यध्यासोऽर्थाध्यासपदेन व्यप-
दिश्यते । तादृशचिदाकारमनोवृत्त्यवच्छिन्नचित्ति रजताकारवृत्ते-
स्तदात्म्याध्यासो ज्ञानाध्यासपदेन व्यवहियते । एवञ्च मनो-
वृत्त्यविद्यावृत्त्योरपि तादात्म्याध्यासात् नाख्यातिसाम्यमपि ।
इदमाकारवृत्तेः सान्निवेद्यत्वेन तदवच्छिन्नाज्ञानाभावेपि
इदंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये शुक्ल्यवच्छिन्नचैतन्यगोचराज्ञानसत्त्वेन,
तन्निबन्धन एव ज्ञानाध्यास इति । अविद्यावृत्तौ ज्ञानत्वास्वीका-
राच्च न ज्ञानद्वयमादायाख्यातिसाम्यम् । अपि चावरणनाशरूप-
फलविशिष्टत्वेनेदमंशावच्छिन्ना चिदेव पूर्वाभिहितरीत्या फलम् । न
तु रजतावच्छिन्ना, तत्रावरणप्रसक्तेरेवाभावात् । एवञ्च फलैक्यात्
द्वयोरपि चिद्वृत्त्योरैक्येन व्यवहार इति ध्येयम् । इयञ्चाध्यासस्य
मुख्या भिदाद्वयी, अपरोऽस्या एव प्रभेद इति । केषुचिद्ग्रन्थेषु
ज्ञानस्य ब्रह्मणोऽध्यस्तप्रतियोगिकतयाऽध्यास एव ज्ञानाध्यास-
शब्देन व्यवहृतः । अर्थस्याध्यस्तस्य ब्रह्मभिन्नस्य स्वरूपेणा-
ध्यासोऽर्थाध्यास इति च व्यवजहूः । अमू च भेदो संसर्गाध्यासपदेन
स्वरूपाध्यासपदेन च व्यपदिष्टौ । एवं धर्माणामध्यासो धर्माध्या-
सतया, धर्मिणश्च स धर्म्यध्यासतया उल्लिखितावित्येषा षडध्या-
सी । अपरं च प्रभेदं निरूपयामासुस्त्रैविध्येन, ज्ञानविशिष्टः
अज्ञानविशिष्टः ज्ञानाज्ञानविशिष्टश्चेति । तत्राद्यः शुक्तिरजता-
दिभ्रमः अविद्यावृत्त्या सहैवेत्पन्नत्वात् । विद्यदादरेऽध्यासो द्वितीयः
अज्ञानविशिष्टतया जातत्वात् । अज्ञानस्य चानादित्वेऽपि विशि-
ष्टाकारेणोत्पत्तिर्बोध्या । ज्ञानाज्ञानविशिष्टभ्रमस्तु, परोक्षस्यले
एव, तत्र सामान्यतोऽनुमित्यादिरूपज्ञानस्य विशेषरूपेण चाज्ञा-
नस्य विशेषविशिष्टतया जायमानत्वात् ; परोक्षभ्रमानङ्गीकारे च

भेदद्वयमेवेति ।

न केवलं रजतादिभ्रमे ज्ञानरजतयोरेवोत्पत्तिरिति मन्तव्यम् । विषयता अपि जायन्ते । तथाहि, इदमवच्छेदेन रजतं, रजतविषयत्वं, रजततादात्म्यं, रजतादात्म्यविषयत्वमिति — चत्वारि जायन्ते । रजतविषयतावच्छेदेनापि एतान्येव । यस्य यदवच्छेदेनाध्यासः तस्य तद्विषयत्वावच्छेदेनापि स इति नियमात् । एतच्च “इदं रजतं जानामीत्यनुभवसाक्षिकम् । रजतमिदं जानामीत्यनुभवस्थले तु रजतावच्छेदेन रजतविषयत्वावच्छेदेन च इदंतादात्म्यं इदंतादात्म्यप्रतियोगित्वोपहितेदमादि, इदंतादात्म्यविषयत्वं, इदंतादात्म्यप्रतियोगित्वोपहितेदमादिविषयत्वमित्येतानि चत्वारि समुत्पद्यन्ते । तदेतत् सर्वमपरोक्षानुभवान्यथानुपपत्त्यैव कल्पितमिति, नात्र गौरवविभीषिका समुन्मिषति॥ यथाहुः—

प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः केन वार्यते॥ इति ।

प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि॥

अदृष्टशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः॥ इति । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थाना भवन्ति अथ सृजते इत्यादिश्रुतेः स्वप्नानिर्वर्च्योत्पत्तौ प्रमाणत्वात् । सच्च त्वचाभवद् सत्यं चानृतं चाभवदिति श्रुतौ च सत्यपदेन व्यावहारिकोत्पत्तिमभिधायानृतपदेन प्रातिभासिकोत्पत्तेरभिधानात् । तस्मादुदारहृदयैर्विहाय दारिद्र्यमेतत्स्वीकृतौ न सङ्कोचो लेशतोऽपि कार्य इति ।

वस्तुतस्तु नैयायिकमते दोषनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यता रजतविषयकभ्रमत्वावच्छिन्ना, भूमत्वं च तदभाववति तत्प्रकारकत्वमिति कार्यतावच्छेदकतया बहूनां प्रवेश इति महागौरवम् । अनिर्वर्च्योत्पत्तिवादे तु सा कार्यता रजतत्वावच्छिन्नेति महल्लाघवम् । तादृशजन्यतायाः प्रातिभासिकव्यावहारिकसाधारणतया प्रातिभासिकत्वस्यापि जन्यतावच्छेदककोशावप्रवेशनीयत्वात् । एव-

मिदं रजतमिति भ्रमं प्रति नेदं रजतमिति वाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वात्, तदभावस्य कारणत्वे वाच्ये, नैयायिकनये समवायसम्बन्धेनेदन्त्वा-
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यनिष्ठसंसर्गतानिरूपितरजतत्वा-
वच्छिन्नप्रकारताकचानुपत्त्यावच्छिन्नं प्रति इदन्त्वावच्छिन्नानुयो-
गिताकरजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदबुद्ध्याद्यभावस्य कार-
णत्वम् । वेदान्तिनये तु इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादा-
त्म्यसंसर्गतानिरूपितस्वनिष्ठप्रकारताशालिचानुपसमवायेन तादृ-
शचानुपसम्बन्धेन वा रजतत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशबाधाभावस्य
कारणत्वमिति, रजतत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य चानुपीयसमवायस्य
चानिवेशेन लाघवमिति, सूक्ष्मतममाऽचार्यैरद्वैतसिद्धान्तविद्योतने
निरूपितमिति तत एव कणेहत्यावलोकनीयम् । द्वितीयकार्यकार-
णभावस्यायमाशयः—इदमवच्छिन्नमिति रजतस्योत्पत्तेस्तत् तादृ-
शचानुपसम्बन्धेन तत्र वर्तते। चानुपस्य स्वोपादानावच्छिन्नत्व-
सम्बन्धेन प्रमातृवृत्तितया, प्रमातृचेदमवच्छिन्नचैतन्यैक्यमापन्नतया,
इदमवच्छिन्नचैतन्यवृत्तित्वसम्भवः। एतेन भेदग्रहरूपबाधाभावरयापि
तत्र वृत्तित्वं व्याख्यातम् ।

चानुपसमवायसम्बन्धत्यागे त्विदं बीजं—समवायेन चानु-
पस्यान्तःकरणवृत्तितयेदमवच्छिन्नचैतन्ये प्रमात्रभिन्ने वृत्तिरवात्,
तादृशचानुपसमवायेन रजतस्य तादृशचैतन्ये उत्पत्तेर्वक्तुमशक्य-
त्वात्, तादृशचानुपसोपादानावच्छिन्नत्वादिसम्बन्धेन तदुक्तौ
गौरवात् । इदमादौ तदवच्छिन्नचित्तौ च विषयतादिना वृत्तिमत-
स्तादृशचानुपस्य रजतवृत्तितावच्छेदकत्वसम्भवात् ।

नच रजतत्वप्रकारकचानुपस्यासम्भवः। तस्य सन्निकर्षजन्य-
त्वेन, सन्निकर्षं प्रति च सन्निकृष्टस्य कारणत्वेन, तस्य ज्ञातसत्ताक-
रजताजन्यत्वात् तदसम्भवादिति वाच्यम्। सान्निभास्यतया प्रथम-
क्षणस्थेन द्वितीयक्षणे इन्द्रियसन्निकर्षं सति तृतीयक्षणे वृत्तिचानुप-

विषयत्वसम्भवात् । न च द्वितीये तृतीये वा क्षणे सति बाधे सन्निकषं वाच्योक्तैरसम्भव इति वाच्यम् । अधिष्ठानतावच्छेदके दमादिगतचाक्षुषत्वस्यैव रजतादौ प्रतीतेरभ्युपगमान्न दोषः । निरूपितं चैतत् प्राक् ।

यदुत्कर्षापकर्षौ यदुत्कर्षापकर्षानुविधायिनौ तस्य तत्कार्यत्वमिति न्यायात्, शङ्खपीतिमोत्कर्षापकर्षयोश्च पित्तोत्कर्षापकर्षानुविधायित्वदर्शनात् शङ्खपीतिम्नः पित्तजन्यत्वं वाच्यम् । एवमन्यत्रापि तत्तद्भ्रमे बोध्यमिति सिद्धाऽनिर्वाच्योत्पत्तिः । न च तत्र शङ्खपीतिमज्ञानोत्कर्षो न तु विषयोत्कर्ष इति वाच्यम् । साकारवादप्रसङ्गेन बहिर्विषयापलापापत्त्या ज्ञाने स्वत एवोत्कर्षस्य वक्तुमशक्यत्वेन विषयोत्कर्षध्रौव्यात् । न च जपाकुसुमसान्निध्ये स्फुटिके लौहित्यान्यथाख्यातिस्वीकारवत्, चक्षुर्द्वारौ शङ्खसंलग्नपित्तगतपीतिम्नः सन्निहितस्यारोपाभ्युपगमोऽस्तु किं तदुत्पत्तिस्वीकारेणेति वाच्यम् । तथा सति सर्वोऽपि शङ्खसंयुक्तेन्द्रियो जनः शङ्खं पीतत्वेन प्रतीयात् । न चोत्पत्तिस्वीकारेऽप्ययं प्रसङ्ग इति वाच्यम् । यस्याविद्यावृत्तिसहितं यदुत्पन्नं तस्यैव प्रतीतिगोचरस्तदिति नियमात् ज्ञानार्थयोर्युगपदध्यासस्वीकारात् । न च देवदत्तीयपीतिम्नोऽन्यं प्रत्यतीन्द्रियत्वं परिकल्प्योक्तातिप्रसङ्गो निरसनीय इति वाच्यम् । लाघवेन पुरुषमोक्षं प्रत्यतीन्द्रियत्वकल्पनौचित्यात्, ईश्वरयोग्यतिरिक्तत्वं तु पुरुषे त्वयाऽपि निवेशनोपमिति न तन्निवेशप्रयुक्तं गौरवमुद्भावनीयम् । जपाकुसुमसान्निध्यस्थलेऽपि उत्पत्त्यनुत्पत्तिस्वीकारे वेदान्तिनां स्वगोत्रकलहोऽस्त्येव, पञ्चपादिकाऋदादिभिस्तत्रोत्पत्तिस्वीकारादिति । रजतत्वं पारमार्थिकत्वाभिमत रजतव्यक्तिभिन्नव्यक्तिवृत्ति सकलरजतव्यक्तिवृत्तिजातित्वात् सत्तावदित्यनुमानेनापि प्रातीतिकं रजतं साधयामासुः ।

अत एव ज्ञानमेवोत्पद्यतां किंविषयोत्पत्त्येति नागेशादीनां मतं पराकृतम् । उक्तं हि रजतसंयोगत्वेन रजतप्रत्यक्षं प्रति कारणता व्यावहारिकस्थले क्लृप्तेति, कथं विषयं विना प्रत्यक्षं सम्भवेत् ।

विज्ञानवादप्रसङ्गश्च स्यात्, ज्ञानस्यैव बहिर्भूतरजताकारता-स्वीकारेण विषयापरोक्षतोपपादने, नच ज्ञानातिविक्रमसदेवेति वक्तुमुत्सोढव्यम्, प्रत्यक्षादिविरोधात्, विस्तृतं चैतदस्माभिरन्यत्रेति नेह वितन्यते ।

एवमलीकमेव रजतमिति, शुक्तिपरिणामस्तदिति च ब्रुवन्तोऽवहेतुनीयाः । कथं हि नाप गगनकुसुमायमानं रजतमपरोक्ष-प्रतीतिगोचरतामासादयेत् कथं च शुक्तेः क्षीरस्यैव दधि परिणामो रजतं समीपोपसर्पणसमनन्तरं नेदं रजतमिति वाधविषयतामा-लम्बेत । नो खलु क्षीरस्य दध्यात्मना परिणत्यनन्तरं नेदं दधीति प्रमिन्वन्ति लौकिकाः । तथा बुध्यमाना वा न भवन्ति भ्रान्ताः । तथा सति नेदं रजतमित्यादेरेव भ्रान्तित्वादहो समर्थितो भ्रान्त्यभाववादः ।

दोषजनितं तद् दोषापगतावपगतमिति नेदं रजतमित्यपि समीचीनमेवेति चेत् । सत्यत्वे रजतस्य शुक्तिपरिणतेः दोषजन्य-त्वस्यानुपपत्तेर्हृदस्थरजतवदेव । नापि च निमित्तापाये नैमित्तिकाप-गमनं प्रतियन्ति प्रमातारः । कफापाये ज्वरापगतिः श्रुत्यतिथिर-भूदिति चेत् । तत्रापि धातुसाम्यमेव क्रियते कफापगत्या, पश्चाज्ज्वरेणापगम्यते इति ।

एवं निम्बार्कादिभिः स्वीकृताः ख्यातयोऽप्युक्तास्वेवान्तर्भवन्ति तस्मात् तासां खण्डनेनैव खण्डिता बोध्याः । तथाहि, निम्बार्कमते जीवेश्वरजड़ानां परस्परं भेदाभेदौ स्वीक्रियेत इति शुक्तिरजतयोरपि तावेव, हृदस्थरजतमेव च शुक्तितादात्म्येनैव भासते नतु भेदाभे-

दाभ्यां, तत्र चाभेदप्रतीतेः प्रमात्वेऽपि भेदाविषयकत्वेन भ्रमत्वम्, उभयवत्येकमात्रावगाहनादित्यन्यथाख्यातिरेवेयम् नव्यनैयायिकानुसारिणी । तादात्म्यस्य च सत्त्वेन संसर्गरयासतोऽभानान्न प्राचीननैयायिकानुवर्तिनीति ।

वल्लभमतख्यातिस्तु सत्ख्यात्यन्तर्गता । तन्मते सर्वं ब्रह्म-परिणामः, ब्रह्म च सच्चिदानन्दात्मकं, जीवत्वं चावृतानन्दकत्वं, जडत्वं चावृतचिदानन्दकत्वं, अलीकस्तु न पदार्थः । परिणामश्च द्विविधः, दुग्धस्य दधीव कारणविकृतिहेतुरेकः, कारणविकृति-हेतुश्चापरः, यथा कल्पतरौ स्वसविधमुपगतकाम्यप्रदायिनि, नहि तत्र कल्पतरौ कश्चिद्विकारो जायते, तत्र भूमस्थले शुक्तिराद्यो ब्रह्म-परिणामः, रजतं तु द्वितीय इति ब्रह्मपरिणामत्वाद्रजतं सदेवेति । तदेतत्तु सर्वथाऽसङ्गतम् । नित्यस्य परिणामानुपपत्तेः श्रुत्या च युक्तिविरुद्धार्थस्योपदेष्टुमशक्यत्वात् । नहि सहस्रमप्यागमा वटं पटयितुमीक्षते, मायामादायैव च ब्रह्मपरिणामप्रतिपादकत्वोप-पत्तेरिति ।

माध्वैस्तु—सदुपरानेणालीकस्य भानम्, अधिष्ठानातिरिक्तं च सर्वमलीकमेवेति स्वीक्रियते । तदेतदखण्डि पूर्वमिति ।

अचिन्त्यभेदाभेदवादिनामपि एषैवास्मिन् विषये रीतिरिति न पृथक् निराकरणमपेक्षते ।

माध्वमतात्तोषां भेदा त्वयं प्रसङ्गाद्बोद्धव्या, जीवब्रह्मणोर्भेदो माध्वमते । अत्र तु भेदाभेदौ, तत्राचिन्त्यत्वं च शब्दानुमितिप्र-त्यक्षरूपप्रमाणत्रयाविषयत्वम्, अन्येषां प्रमाणानामेतेष्वेवान्तर्भावान् ब्रह्मणश्च जातिगुणक्रियासम्बन्धात्मकप्रवृत्तिनिमित्तचतुष्टयशून्य-त्वेन शब्दाविषयत्वात्, अलीकिकत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् तादृशे व्याप्तिग्रहासम्भवेनानुमानाविषयत्वात्, भेदग्रहे चावश्यं प्रतियोग्यनुयोगिग्रहापेक्षणात्, अचिन्त्यप्रतियोग्यादिकत्वेन च

भेदस्याचिन्त्यत्वात् । एतेनाभेदस्याचिन्त्यत्वं व्याख्यातम् ।

ब्रह्माग्रहणे तदभेदस्याशक्यग्रहत्वादिति ।

एतेन—“सोमाभावे च पूतीकग्रहणं श्रुतिचोदितं,

सोमावयवसद्भावादिति न्यायविदो विदुः ॥१॥

ब्रीह्यभावे च नीवारग्रहणं श्रुतिचोदितं,

तदेव सदृशं तस्य यत्तद्द्रव्यैकदेशभाक् ॥२॥

शुक्त्यादौ रजतादेश्च भावः श्रुत्यैव बोधितः,

रूप्यशुक्त्यादिनिर्देशभेदो भूयस्त्वहेतुकः ॥३॥

रूप्यादिसदृशश्चायं शुक्त्यादिरूपलभ्यते,

अतस्तस्यात्र सद्भावः प्रतीतेरपि निश्चितः ॥४॥

कदाचिच्चक्षुःशब्देस्तु दोषाच्छुक्त्यंशवर्जितः,

रजतांशो गृहीतोऽतो रजतार्थी प्रवर्तते ॥५॥

दोषहानौ तु शुक्त्यंशे गृहीते तन्निवर्तते,

अतो यथार्थं रूप्यादिविज्ञानं शुक्तिकादिषु ॥६॥

बाध्यवाधकभावोऽपि भूयस्त्वेनोपपद्यते,

शुक्तिभूयस्त्ववैकल्यसाकल्यग्रहरूपतः ॥७॥

नातो मिथ्यार्थसत्यार्थविषयत्वनिवन्धना,

एवं सर्वस्य सर्वत्वे व्यवहारव्यवस्थितिः” ॥८॥

“स्वप्ने च प्राणिनां पुण्यपापानुगुणं भगवतैव तत्तत्पुरुषमा-
त्रानुभाव्या तत्तत्कालावसानास्तथाभूताश्चार्थाः सृज्यन्ते’ इति
पराहतं वेदितव्यम् । भूमस्य सर्वानुभवसिद्धस्यानुपपत्तेर्वाधानुप-
पत्तेश्च । त्रिवृत्करणश्रुत्या सर्वस्य सर्वात्मकत्वे कार्यं भ्रमः ।
त्रिवृत्करणमस्माकमपि सम्मतं श्रौतत्वात्, किन्तु नैतावता घटे
पटप्रतीतिरपि प्रमा स्यात् व्यवहारमनुसन्धाने हि घटे दृष्टत्वप्रकार-
कप्रतीतेः प्रमात्वं स्वीकार्यं व्यवहारेऽवाधात् न तु पटत्वप्रतीतेरपि
व्यवहारे बाध्यमानायाः ।

अपि च सुरा यैः पदार्थैर्निर्मीयते तेषां कस्यचित्, तीरादेश्च पानादपि प्रत्यवेयात्, तेषामपि सुरात्मकत्वेन । अथ तत्र भूयस्त्वं सुरावयवानां नास्ति, तर्हि स्वल्परतु प्रत्यवायः स्यादेव । अपि च सुरा न पातव्या इति श्रुतौ भूयस्याः सुरायाः पानेनैव प्रत्यवाय इति न श्रुतं, केवलं सुराशब्द एव श्रुतः, तथा च स्वल्पसुरावयवकदुग्धादिपानात्प्रत्यवेयादेव । तस्मात्सर्वथा पानभक्षणादिकं परित्यज्योपोष्यतामिति कष्टमाविष्टोसि दशामिति ।

अथ तत्र सुरात्वं धर्मो नाङ्गीक्रियते, तर्हि क्वाङ्गीक्रियते ? यत्र सुरात्वप्रकारकप्रतीतिरिति चेत् सा यदि कस्यचित् सुरानिधानसदृशनिधानस्थजलादौ समजनि, तस्य पानात्स तर्हि पापभाग्भवेदेव । सुरात्वप्रकारकप्रमात्वं प्रतीतौ विवक्षितमिति चेत् तत्किं सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमात्वं भणतस्तव मते जले तादृक्प्रतीतिर्न प्रमा । अस्ति सा प्रमा, किन्तु जलं सुरात्वेन वृद्धव्यवहारगोचरो नास्तीति चेत् तर्हि आयातोऽसि मार्गे । पारिभाषिकमिदं प्रमात्वम् यद्धर्मप्रकारको व्यवहारो वृद्धपरम्परागतो यत्र तत्र तद्धर्मप्रकारकप्रतीतिः प्रमा अन्यत्र तु भूम इति भ्रान्तिवादिनो ब्रुवते, तच्च त्वयापि वाचोभङ्गयन्तरेणाङ्गीकृतमेव, नो चेत् किमिति वृद्धव्यवहारं शरणीकरोषि, तदलं प्रच्छादनैः । सोमाभावे पृतीकग्रहणं तु श्रुतिचोदितत्वात् विधिवलादेवानुष्ठास्यते । नो चेत् श्रुतेरपेक्षैव का । सादृश्यमात्राद्भवाद्दर्शः स्वयमेव ग्रहीष्यते त्रिवृत्करणश्रुतिविचारनिपुणैः ।

स्वल्पसादृश्यवन्मा ग्राहि भूयः सादृश्यवदेव च गृह्येत, अन्यथाऽदृष्टानुत्पत्तेरित्यर्थः श्रुतिरिति चेत् तर्हि यावददृष्टं सोमोपयोगाद्भवति तावत्पृतीकोपयोगाद्भवति न वा । तावदेव भवति चेत् सोमपृतीकयोः सर्वात्मनैकत्वाभावात् न भवत्येव किमिति न ? । सर्वात्मनैकत्वाभावेऽपि चोदनावलाद्भविष्यतीति चेत् तर्हि कि-

मन्तर्गदुना सादृश्येन गवेष्यमाणेन । न्यूनमदृष्टं जायत इति चेत्तर्हि
 अन्येन स्वल्पसदृशेनापि न्यूनं भविष्यत्येव । तदपेक्षया भूयः सा-
 दृश्यवदुपयोगादधिकं भवतीति चेत् तर्हि अधिकादृष्टलिप्सुना तदेवो-
 पादास्यते किं श्रुत्या । अपि चादृष्टार्थानां न प्रतिनिधिरिति न्यायेन
 प्रतिनिधिपूर्तीकस्य दृष्टार्थत्वेऽपि तस्यैव ग्रहणं नान्यस्येत्यत्र श्रुतिरेव
 नियामिका स्यात् । तस्मात्सम्भवमात्रेण सादृश्यदुपपृम्भमात्रमेव
 श्रुतेर्व्यधायि मीमांसकैरिति नापेक्षलम् । तस्मात्स्वप्नेऽप्याध्या-
 सिक्येव सृष्टिरधिष्ठानं चात्मैव, जाग्रतीव च तत्रापि धर्मत्वेनैवा-
 ध्यासात् नाहं सुखमिति प्रतीतेरापत्तिः । भगवतस्तु व्यावहा-
 रिकप्रपञ्चस्य व्यवहारे बाधाभावदर्शनात् न व्यवहारे बाध्या
 सृष्टिस्तदीयेति । तदेवं ब्रह्मैव सर्वत्राविद्ययाऽधिष्ठानम् । अविद्या-
 यास्तत्र स्वप्रकाशत्वेऽपि पूर्वोक्तार्थापत्त्यादिभिः साधितत्वादेव
 सामान्यविशेषभावस्य कल्पितस्य सम्भवात्सामान्यता ज्ञातत्वे सति
 विशेषतोऽज्ञातत्वमधिष्ठानत्वं सम्भवत्येव ।

“अदृश्या दृश्यते राहुर्गृहीतेनेन्दुना यथा” ।

तथाऽनुभवमात्रात्मा दृश्येनात्माऽवलोक्यते ॥

इति रीत्या कालादिप्रत्यक्षवच्च ब्रह्मणः प्रत्यक्षभ्रमेऽधि-
 ष्ठानत्वोपपत्तं प्रत्यक्षं सम्भवति ? अपरापि तरणिरभ्यधायि
 आचार्यैः “अध्यस्तद्रव्यत्ववति गुणादौ रूपानपेक्षचक्षुषत्वदर्श-
 नेन धर्म्यन्यूनसत्ताकद्रव्यत्ववत्प्रत्यक्षे एव चक्षु रूपमपेक्षते ब्रह्मणि
 च द्रव्यत्वं स्वापेक्षया न्यूनसत्ताकमेवेति” तस्य चाक्षुषत्वाद्युप-
 त्त्याधिष्ठानत्वोपपत्तिरिति ।

सति चैवं “नासीदस्ति भाविनी वा रजतव्यक्तिः, मिथ्यैव
 मम रजतमभा” दित्याद्यनुभवसिद्धं स्वाधिष्ठाने त्रैकालिकनिषेध-
 प्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं सदसद्विलक्षणत्वादिरूपं वा रजता-
 दिगतं विद्यदादिप्रपञ्चेऽपि पूर्वोक्तरीत्या श्रुत्या सिद्धमपि श्रुत्यर्थे

विप्रतिपन्नाय सद्धेतुलक्षणोपपन्नैर्दृश्यत्वादिभिः स्वव्यवहारे नियमतः स्वातिरिक्तसंविदपेक्षत्ववृत्तिविषयत्वाद्यात्मकैः व्याप्त्युपसंहारस्थलरजतादिकैः साध्यते, तादृशमिथ्यात्वं विना दृश्यत्वादीनामनुपपत्तेः । आध्यासिकसम्बन्धं विना दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तेः, सति चाध्यासिकसम्बन्धेऽधिष्ठानाध्यस्तयोरेव तस्य सम्भवात् दृग्दृश्ययोरेकतरस्याधिष्ठानत्वमपरस्य चाध्यस्तत्त्वं वाच्यं तत्रानुस्यूतत्वात् साक्षित्वाच्च दृश एवाधिष्ठानत्वमन्यत्तु अध्यस्तमेवेति निश्चिक्ये समधिगताधिगन्तव्याधिगमैः मुनोन्द्रैः । यदाहुः—

यतो ब्रह्मणि वेद्यत्वं गीर्वाणैरपि दुर्भणम्
श्रुतिबाधभयात्तस्मान्मिथ्या दृश्यं नियागतः ॥

अविद्यायोनयो भावाः सर्वे भो ब्रुद्ब्रुदा इव
क्षणमुद्भूय गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयम् ॥

घटादिकं सद्रूपे कल्पितं तदनुविद्धत्वेन प्रतीयमानत्वात् सामान्यव्याप्त्या चन्द्रानुविद्धजलतरङ्गवत्” इति ।

ननु ब्रह्मणि वेद्यत्वादिकमस्ति नवा, न चेत् सर्वाधिष्ठानता कथम्, अस्ति चेत् तस्यापि मिथ्यात्वात् शून्यवादप्रसङ्ग इति चेत् अस्ति इत्येवोत्तरं परं त्वाध्यासिकसम्बन्धेन, न तु स्वरूपसम्बन्धेन, स्वरूपसम्बन्धेन वर्तमानं सदेव स्वाश्रयमिथ्यात्वप्रयोजकं यथा साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा व्याप्तिः कालिकेन जले वर्तमानापि तस्य व्याप्यत्वं नावहति धूमे स्वरूपसम्बन्धेन तिष्ठन्ती तं व्याप्यीकरोत्येवेति न दोषः ।

तदेवं ब्रह्मैव परमार्थसदिति स्थितं, तच्च चिदानन्दात्मकमेव न तु तयोराधारः, तथा सति तौ नित्यौ वाऽनित्यौ वा स्याताम्, नाद्यः, नित्यस्य निराधारत्वेन साधारत्वानुपपत्तेः, न खलु क्वापि दृष्टं, नित्यश्च कचिद्वर्तते चेति । गुणस्य नित्यस्यापि परमाण्वादेषु वृत्तेरिति चेत्, अस्य स्वशिष्यान् प्रत्येव वाच्यत्वात्, गुणश्च नित्य-

श्चेत्येव व्याहतम् । विमता गुणा अनित्या गुणत्वात् घटरूपादि-
वदित्यनुमानोपपत्तेश्च । परमाणवश्चानित्या गुणाश्रयत्वाद्धटा-
दिवत् । नच तेषामनित्यत्वे कारणधाराऽविश्रान्तिरिति वाच्यम्
ब्रह्मणि सर्वस्यापि विश्रान्तेः । नच मेरुसर्षपयोरैक्यप्रसङ्गेऽपि,
मायिकत्वेऽपि न्यूनाधिकावयवकत्वोपपत्तेः । ब्रह्मणश्चानित्य-
गुणाश्रयत्वेऽनित्यत्वप्रसक्तौ शून्यवादप्रसङ्गान्न द्वितीयोऽपि । श्रुतिश्च
परमाणुगगनादिप्रतियोगिकाभावमाह प्रलये “नासीद्रजो न
व्योम परो यदि” ति ऋग्वेदीया ।

तस्मात् सच्चिदानन्दात्मकब्रह्मातिरिक्तं मिथ्याभूतं निहासा-
स्पदमेवेति तत उपरान्तव्यं नित्यपरिपूर्णानन्दरिरंस्तुभिरिति ।

यदाह श्रुतिः—“एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्त किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति” । इति ।

“वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ इति” स्मृतिश्च ।

“परोक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः
कृतेनेति च ।”

तदिदमद्वैतराजवर्त्म चिदानन्दामृतांशुद्भास्यमानं मनागपि
न दोषकण्टकैः संस्पृष्टं शान्ततरैरवधोरितभवजन्मसुखैरहिंसादि-
यमानुष्ठानवद्धपरिकरैर्निषेव्यमाणं रागद्वेषाविद्यादिसकलोपसव-
लोपहेतुः परमपुरुषार्थफलं साधनान्तरमनपेक्ष्यैव च लोकोत्तरा-
नन्दानुभूतिरूपदृष्टफलसाधनं चेति यदगादि श्रुत्या—

“सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत”

तज्जलानिति ब्रह्मोत्पत्तिप्रलयस्थितिकमित्यर्थः । ततश्च
यत्तितव्यं तदाप्तये इति । तदमूरानन्दभराः सततं निपीय प्रमोदि-
षीमहि परस्मिन् चिदेकरसे वयममी, इत्याशास्महे भगवतोऽधो-

क्षजात्—चेतोऽनुरज्यतु कदापि न नश्वरेषु,

भोग्येषु सारविधुरेषु विकल्पितेषु ।

शान्तिः परापि लसतात्सुमनोमनस्तु
 या दुर्लभा सुमनसां सुमनोऽधिगम्य !
 प्राच्यैर्नव्यैर्निबन्धैरुपनिषदनुगैस्तर्कविनिर्मितैश्च,
 सारादानादृतैस्तैः समचकलमहं भ्रान्तितत्त्वं विकीर्णम् ।
 ख्यातौ वादे ह्यमुष्मिन्नतिसरलतनौ शम्बरारात्यरातेः,
 स्थाने पुण्येऽतिरम्ये विमलघनरुचेस्तोषहेतोस्सुतोषे ।

ॐ तत् सद्ब्रह्मणे नमः ॥

इति श्रीशङ्करचेतनभारतीविरचितः ख्यातिवादश्चरमवर्णध्वंसमगात् ।

॥ अशुद्धि विशेष सूचीपत्रम् ॥

पृ०	पं	अशुद्धं	शुद्धं
३	१	धर्मि प्रकारको	धर्मिकोदिताको
३	१५	त्वस्यवृत्ते	त्वस्यावृत्ते
३	१६	र्मस्यान्य	र्मस्यान्य
८	१४	स्मृति	स्मृतिः
८	२	एकदै	एकदै
८	२३	मं	मतं
१२	११	इं	इदं
१३	२६	वैधर्म्यात्	वैधर्म्यात्
१४	२	धसं	ध्वसं
१४	३	मानं	मान्यं
१४	१८	सदसदसत्वं	सदसत्वं
१६	१४	संवि	संविदं
२१	१६	तरमा	तस्मा
२२	२०	नभ्वरत्	नभ्वरत्वं
२५	१७	व्यवहि	व्यवहि
२५	१६	बोध	बाध
२५	२१	शुक्ताध्य	शुक्लध्व
२६	१४	नाभ्यु	नाभ्यु
२६	१८	भ्युपग	भ्युपग
२६	१६	शक्त्या	शुक्त्या
३२	५	प्रसारं	प्रमाणं
३४	३	यच्चा	यच्चात्र
३६	१६	यकत्व	यकत्वं
३७	२३	तद्देद	तद्देद
३८	८	चैन्मै	चै मै
३८	१३	त्व	त्वं
३८	२०	सिध्येयेत्	सिध्येन्
४२	११	कथमव्य	कथमव्य

पृ०	पं	अशुद्धं	शुद्धं
४३	२६	श्रित	श्रित्
४५	११	प्राश	प्रकाश
४६	२६	सतन्मूल	स्तन्मूल
५५	७	वर्तत	वर्तते
५५	२३	ब्रह्मज्ञा	ब्रह्मज्ञा
६६	१२	निरनी	निरसनी

खण्डनशारदा - पृ. ३६८
इच्छाप्रयोज्यत्वाभावी निश्चये। इच्छाप्रयोज्यत्वभावस्थ प्रतियोगि इच्छाप्रयोज्यत्वम्। इच्छाप्रयोज्य-
त्वे चाभावप्रतियोगिता। इच्छाप्रयोज्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वे प्रतियोगितासामानाधिकरण-
मिच्छाप्रयोज्यत्वत्वम्। तथा चेच्छाप्रयोज्यत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता इच्छाप्रयोज्यत्वत्वगता।
इच्छाप्रयोज्यत्वत्वनिष्ठायामिच्छाप्रयोज्यत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताया चेच्छाप्रयोज्यत्वनिष्ठप्र-
तियोगितावच्छेदकतात्वम्। इच्छाप्रयोज्यत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्ना चेच्छाप्रयो-
ज्यत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतैवेच्छाप्रयोज्यत्वत्वगता। सैवेच्छाप्रयोज्यत्वत्वगताप्रतियोगिता-
वच्छेदकता प्रतियोगि-सम्बन्धिनो यस्याः पर्याप्त्याः सम्बन्धस्य पर्याप्त्याधानुयोगि-इच्छा-
प्रयोज्यत्वत्व, तस्मिन्नेच्छाप्रयोज्यत्वत्वे पर्याप्त्यनुयोगिता तिष्ठति। एकत्वमपि तत्र- पर्याप्त्यनुयो-
गिताधिकरणे- पर्याप्त्यनुयोगि-इच्छाप्रयोज्यत्वत्वे इति पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकम्-इच्छाप्रयो-
ज्यत्वत्वगतिकत्वम्। तथा च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक-
त्वं → इच्छाप्रयोज्यत्वाभावीप्रतियोगितावच्छेदकभूतेच्छाप्रयोज्यत्वत्वगतावच्छेदकतात्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगिभूतेच्छाप्रयोज्यत्वत्वगतावच्छेदकत्वमेकत्वनिष्ठ-
तेन च सम्बन्धनेच्छाप्रयोज्यत्वनिष्ठप्रतियोगिता इच्छाप्रयोज्यत्वत्वगतिकत्वे तिष्ठतीति -
इच्छाप्रयोज्यत्वत्वगतिकत्ववृत्तेच्छाप्रयोज्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावः पुनरेच्छाप्रयोज्यत्वा-
भावो निश्चयगतो नाहार्यत्वहेतुर्येनानुभूतो स्मृत्यभेदः प्रतिबध्यते॥

अथ द्वितीयसम्बन्धः → सैवेति। इच्छाप्रयोज्यत्वाभावीप्रतियोगिता-
अनुभूतिस्मृतिभेदनिश्चयनिष्ठेच्छाप्रयोज्यत्वाभावीप्रतियोगिता- भेदनिश्चयगतेच्छाप्रयोज्यत्वनिष्ठ-
प्रतियोगिता। तस्याः - प्रतियोगितायाः स्वायाभावेन निरूप्यनिरूपकसम्बन्धः। तथा च स्वनि-
रूपकः- इच्छाप्रयोज्यत्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकः - प्रतियोगितासम्बन्धः - अभावः - इच्छाप्रयोज्यत्वाभावः।
तस्मिन् स्वनिरूपके-इच्छाप्रयोज्यत्वाभावे तिष्ठति अनुयोगिता - निरूपकतारूपप्रतियोगितानिरु-
पितानुयोगिता - निरूप्यता। तथा च स्वनिरूपकानुयोगिताया- प्रतियोगितानिरूपकाभावनिष्ठनिरूप्यताया-
निरूपिता या निरूपकता सा प्रतियोगितानिष्ठा। तस्याश्च स्वनिरूपकानुयोगितानिरूपित-
निरूपकतायाः अवच्छेदकं - प्रतियोगितासामानाधिकरणं - प्रतियोगि-
गतम्- इच्छाप्रयोज्यत्वगतम्-इच्छाप्रयोज्यत्वत्वम्। तथा चेच्छाप्रयोज्यत्वत्वे तिष्ठति-
स्वनिरूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकता, तस्यां च तिष्ठति स्वनिरूपका-
नुयोगितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वं, तेन च स्वनिरूपकानुयोगितानिरूपि-
तनिरूपकतावच्छेदकतात्वेनावच्छिन्ना - स्वनिरूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकता-
वच्छेदकता। सा च पर्याप्तिसम्बन्धस्य प्रतियोगिनी। उच्यते चेच्छाप्रयोज्यत्वत्वगतस्वनि-
रूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकता पर्याप्त्या इच्छाप्रयोज्यत्वत्वगतैक-
त्वेन सम्बद्धा। इच्छाप्रयोज्यत्वत्वगतिकत्वं च पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकम्। तथा च
पर्याप्त्यनुयोगि-इच्छाप्रयोज्यत्वत्व, तस्मिन्नेव पर्याप्त्यनुयोगिता एकत्वं चेति पर्याप्त्यनु-
योगिभूतेच्छाप्रयोज्यत्वत्वगतानुयोगितावच्छेदकमिच्छाप्रयोज्यत्वत्वगतैकत्वम्।
अत्रोभयसम्बन्धो पर्याप्त्या सम्बद्धो इच्छाप्रयोज्यत्वत्व-
तुद्वयप्रतियोगितावच्छेदकते। तथा - इच्छाप्रयोज्यत्वत्वगतैच्छाप्रयोज्यत्वाभावीप्रति-
योगितासामानाधिकरण्ये।